

75 LAT
PAŃSTWOWEGO MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO
w Warszawie
1928–2003

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LVI
2002 – 2003

W 130 ROCZNICĘ TOMU I
1873 – 2003

WARSZAWA 2003 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE
TOM LVI**

**130 ROCZNICA WYDANIA PIERWSZEGO TOMU
WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNYCH
1873 – 2003**

**75 ROCZNICA UTWORZENIA
PAŃSTWOWEGO MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO
W WARSZAWIE
1928 – 2003**

Redaguje zespół / Editorial staff:

mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
prof. dr. hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego / subeditor), mgr Grazyna Orlińska,
mgr Radosław J. Prochowicz, mgr Andrzej Tomaszewski

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka

Katarzyna Czarnecka, Jacek Andrzejowski

Skład i łamanie / Layout:

J. Andrzejowski, Radosław J. Prochowicz

Rycina na okładce: kościana zawieszka grzebieniowata
ze Stodzewa, pow. garwoliński (rys. L. Kobylińska)

Cover picture: a bone comb-pendant
from Stodzew, distr. Garwolin (L. Kobylińska del.)

Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest
w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury.
Ponadto nasze książki i czasopisma można zamawiać w PMA, tel. +48 (22) 831 32 21–25/110 lub pod adresem internetowym
wydawnictwapma@pma.pl.

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne

ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

tel.: +48 (22) 831 32 21–25/141,152; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: j.andrzejowski@pma.pl

SPIS TREŚCI

Contents

75 lat Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (1928–2003)	
Wojciech Brzeziński, 75 lat Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie 75 Years of the State Archaeological Museum in Warsaw	3
Wojciech Nowakowski, Działalność naukowa PMA Scientific Activity of the State Archaeological Museum	7
Danuta Piotrowska, Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie The History of the State Archaeological Museum in Outline	13
Miscellanea	
Jerzy Libera, Nowe znalezisko gromadne krzemiennych narzędzi wiorowych na stanowisku 1C w Gródku nad Bugiem A New Multiple Find of Flint Blade Tools at Gródek nad Bugiem, Site 1C	37
Jerzy Libera, Znaleziska gromadne siekier krzemiennych z Lubelszczyzny Multiple Flint Axe Deposits from the Lublin Region	45
Marek Florek, Anna Zakościelna, Depozyt wiorów krzemiennych z Krowiej Góry koło Sandomierza (stan. 14. gm. Łoniów, woj. świętokrzyskie) Deposit of Flint Blades from Krowia Góra near Sandomierz (Site 14, Comm. Łoniów, Woj. Świętokrzyskie)	51
Aneks: Witold Migal, Analiza technologiczna wiorów z Krowiej Góry k. Sandomierza Technological Analysis of Blades from Krowia Góra near Sandomierz	60
Anna Drzewicz, Dwa czekany typu Nortycken z Czubina ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie Two Knobbed Shaft-Hole Axes Type Nortycken from Czubin in the Collection of the State Archaeological Museum in Warsaw	63
Teresa Węgrzynowicz, Zabytki z wczesnej epoki żelaza z terenów Rosji w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie Early Iron Age Finds from Russia in the Collection of the State Archaeological Museum in Warsaw Материалы раннего железного века с территории России в фондах Государственного Археологического Музея в Варшаве	69
Bartłomiej Karch, Materiały z wczesnej epoki żelaza z Kalisza Tyńca, woj. wielkopolskie Early Iron Age Finds from Kalisz Tyniec, Woj. Wielkopolskie	87
Aleksandra Żórawska, Dwa nieznanne cmentarzyska kultury łużyckiej z Ziemi Dobrzyńskiej Two Unknown Lusatian Culture Cemeteries in Dobrzyń Province	103
Vykintas Vaitkevičius, Badania cmentarzyska kurhanowego koło wsi Pakalniiai na Litwie. Przyczynek do dyskusji nad datowaniem początków kultury kurhanów wchodniolitewskich Archaeological Investigation of a Barrow Cemetery at Pakalniiai, Lithuania. Contribution to the Discussion on the Dating of the Origins of the East-Lithuanian Barrow Culture Archeologiniai Pakalnių pilkapių tyrinėjimai, Lietuva Pretekstas diskusijai dėl ankstyvosios Rytų Lietuvos pilkapių kultūros datavimo	111
Sylwia Małachowska, Nieznany skarb (?) z Leszna koło Łęczycy An Obscure Hoard (?) from Leszno near Łęczycza	125

Materiały

Mirosława Andrzejowska, Groby kloszowe z cmentarzyska w Stodzewie, gm. Parysów, stan. 3 Cloche Grave Culture Graves at the Cemetery at Stodzew, Comm. Parysów, Site 3	131
Mirosława Andrzejowska, Cmentarzysko fazy wielkowiejskiej na stan. 1 we Władysławowie Chłapowie, woj. pomorskie Cemetery of the Wielka Wieś (<i>Grossendorfer</i>) Phase, at Władysławowo Chłapowo, Site 1	145
Urszula Kobylińska, Zbigniew Kobyliński i Dariusz Wach, Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Klukowiczach na Podlasiu Excavation of the Stronghold at Klukowicze in Podlasie (NE Poland)	189
Aleksandra Żórawska, Ocalałe i niepublikowane materiały z badań Waldemara Heyma w Bystrzcu, powiat kwidzyński (Weißhof, Kr. Marienwerder) Unpublished and Survived Materials from Excavations of Waldemar Heym at Bystrzec, Distr. Kwidzyn (Weißhof, Kr. Marienwerder)	229
Zbigniew Nowakowski, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Żdżarowie, pow. sochaczewski A Cemetery of the Przeworsk Culture at Żdżarów, Distr. Sochaczew	283
Polskie badania w Dawidgródku nad Horyniem (część 1)	
Sylwia Małachowska, Polskie badania archeologiczne na grodzisku w Dawidgródku nad Horyniem (Białoruś) Polish Archaeological Research at the Hillfort at Davyd-Haradok on the Haryn' (Belarus) Польскія археалагічныя даследаванні на гарадзішчы ў Давыд-Гарадку над р. Гарынь (Беларусь)	381
Caroline Earwood, Wooden Artefacts from the Medieval Town of Dawidgródek, Belarus Drewniane zabytki ze średniowiecznego miasta w Dawidgródku, w Republice Białoruś Знаходкі з дрэва з сярэднявечнага гарадзішча ў Давыд-Гарадку, у Рэспубліцы Беларусь	393
Sylwia Małachowska, Wyroby z żelaza i obróbka tego metalu na terenie grodu w Dawidgródku nad Horyniem (Białoruś) Iron Finds and Ironworking at the Early Medieval Hillfort at Davyd-Garadok on the Haryn' (Belarus) Вырабы з жалеза і апрацоўка гэтага металу на тэрыторыі гарадзішчы ў Давыд-Гарадку над р. Гарынь (Беларусь)	431
Sylwia Małachowska, Obróbka metali nieżelaznych z grodziska w Dawidgródku nad Horyniem (Białoruś) Nonferrous Metal Finds from the Early Medieval Hillfort at Davyd-Garadok on the Haryn' (Belarus) Апрацоўка каляровых металаў у Давыд-Гарадку (Беларусь)	451
Aneks: Longina Koziarowska, Metaloznawcze badania zabytków pochodzących z Dawidgródka w dawnym powiecie stolińskim (Białoruś)	463
Wykaz skrótów	469

TERESA WĘGRZYNOWICZ

ZABYTKI Z WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA Z TERENÓW ROSJI¹ W ZBIORACH PAŃSTWOWEGO MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W WARSZAWIE

EARLY IRON AGE FINDS FROM RUSSIA IN THE COLLECTION
OF THE STATE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN WARSAW

МАТЕРИАЛЫ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА С ТЕРРИТОРИИ РОССИИ
В ФОНДАХ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В ВАРШАВЕ

Grupę zabytków, o których będzie mowa w tym opracowaniu, tworzą trzy noże i trzy tak zwane kotły. Znalezione jest jedynie miejsce odkrycia jednego noża i jednego kotła, natomiast pozostałe przedmioty pochodzą z miejscowości nieznanych. Brak też jakichkolwiek informacji odnoszących się do okoliczności ich znalezienia, przejęcia przez ofiarodawców i przekazania do ówczesnego Muzeum Przemysłu i Rolnictwa (dalej MPR) oraz Muzeum Archeologicznego Erazma Majewskiego (dalej MEM).

Noże

1. MINUSIŃSK (Ryc. 1)

Zapis w księdze inwentarzowej MEM: *Nóż 17 cm dług., bronz., od K. Bolsunowskiego, typowy.*

Nóż brązowy (skład chemiczny surowca, z którego odlano noże, nie był badany, ale prawdopodobieństwo wykonywania tych narzędzi z miedzi jest znikome) bez wyodrębnionej rękojeści, ze sztabki lekko i równomiernie rozszerzającej się ku łezkowatemu otworowi. Na powierzchni drobne zacięcia. Patyna szlachetna. Długość 17,2 cm, szerokość ostrza 1,2 cm, wymiary otworu 0,9×1,5 cm (Ryc. 2a).

Zbiory: PMA III/2037, kat. 1 (MEM 18821).

2. MIEJSCOWOŚĆ NIEZNANA

Nóż brązowy bez wyodrębnionej rękojeści, ze sztabki lekko u góry pogrubionej, zakończony okrągłym w przybliżeniu pierścieniem. Otwór nieregularny. Ostrze lekko wyszczerbione, czubek ostrza odłamany. Powierzchnie nierówne, patyna szlachetna. Długość 14,2 cm, szerokość

ostrza 1,3 cm, szerokość pierścienia 2,1 cm, wymiary otworu 1,2×1,5 cm (Ryc. 2b).

Zbiory: PMA III/5996, kat. 1.

3. MIEJSCOWOŚĆ NIEZNANA

Nóż brązowy nieznacznie zgięty, bez wyodrębnionej rękojeści, ze sztabki zakończonej u góry poprzecznym, owalnym pierścieniem z ósemkowatym otworem. Patyna szlachetna. Długość 18,5 cm, szerokość ostrza 1,3 cm, szerokość pierścienia 2,5 cm, wymiary otworu 0,4×1,7 cm (Ryc. 2c).

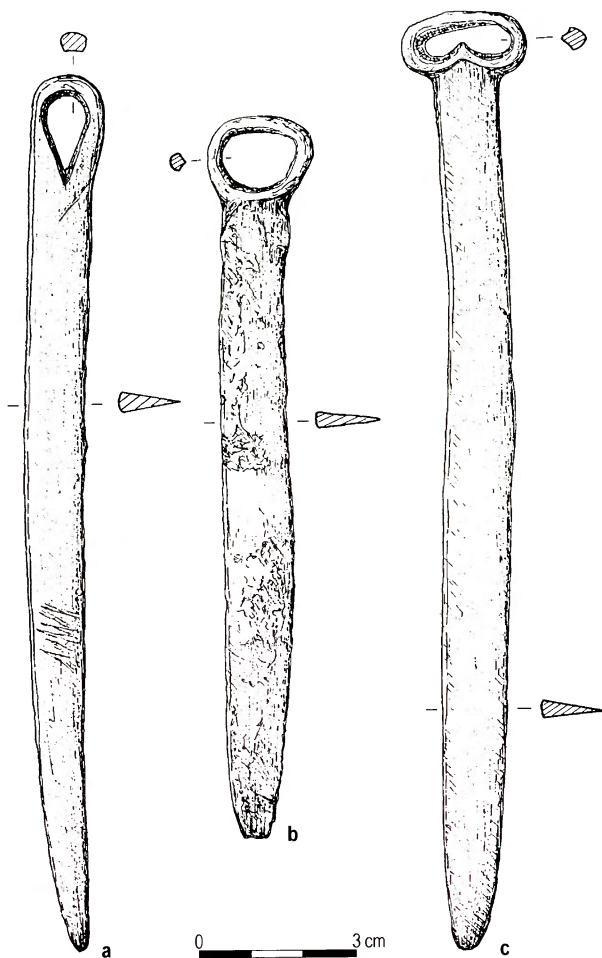
Zbiory: PMA III/5997, kat. 1.

Ryc. 1. Kotlina Minusińska. Miejsca znalezienia kotła (1) i noża (2).
Wszystkie rys. A. Potoczny

Fig. 1. Minusinsk Basin. A findspot of a kettle (1) and a knife (2).
All drawings A. Potoczny

¹ Przedmiotem tej publikacji są zabytki zapisane w katalogach PMA jako odkryte na Syberii lub zapewne na Syberii. W czasie ich opracowywania okazało się jednak, że dwa z nich pochodzą zapewne z północno-wschodnich obrzeży Morza Czarnego, z terenów mogących należeć obecnie do Ukrainy (znajdujące się w PMA przedmioty odkryte na terenie tego kraju zostały omówione wcześniej, zob. T. Węgrzynowicz 2001b). Wobec niemożności ściślejszego ich zlokalizowania, w tytule tej pracy sygnalizuję jej zakres przestrzenny wedle pierwotnego zamysłu.

Ryc. 2. Noże: z Minusińska (a), z miejscowości nieznanych (b,c)
Fig. 2. Knives: Minusinsk (a), provenience unknown (b,c)

Erazm Majewski (1913, s. 92) podaje, że wśród szeregu przedmiotów ofiarowanych Muzeum Starożytności Słowiańskich przez Karola Bołsunowskiego z Kijowa i zapisanych pod numerami 6928–6938, znajdowały się (...) noże, sztylet, groty i ostrza dłutow. żel. i bronz. z *Minusińska*. Data przejścia noży nie jest znana, Majewski sygnalizuje tylko, że spis darów zakończono w 1911 roku, a więc do zbiorów trafiły one wcześniej. W księdze inwentarzowej MEM wśród zabytków wymienionych w obrębie podanych wyżej numerów zapisano dwa noże z miejscowości nieznanych, być może więc są to właśnie okazy wzmiankowane wyżej, również pochodzące z *Minusińska*.

Wszystkie trzy egzemplarze należą do tego samego typu noży prostych, bez wyodrębnionych rękojeści, zaopatrzonych w otwory do zawieszania. Zaliczają się one do wytworów powstałych na obszarze południowo-zachodniej Syberii, nad górnym Jenisejem i jego dopływami. Według autora monografii pradziejowego osadnictwa w tym rejonie, są to zabytki typowe dla Kotliny Minusińskiej z okresu tagarskiego, gdzie też znajdują ściśle odpowiedniki tak pod względem formy, jak i sposobu uformowania otworu (S. V. Kiselev 1951, s. 208–209, tab. E:228.265, tabl. XXIII:7.14.21.25).

Zacytowany autor zamykał „okres tagarski” w ramach od VII do końca V wieku (starszy etap) i od IV do I wieku

p.n.e. (etap młodszy). Obecnie nad górnym Jenisejem wyróżnia się kulturę tagarską, dla której wyznaczane są krótsze już ramy czasowe. Kultura ta jest uważana za najdalej ku północnemu wschodowi wysunięty i bardzo przy tym swoisty odłam kompleksu zwanego scytyjskim. Przypuszcza się, że reprezentuje ona wczesnych Sarmatów, a więc Herodotowych Sauromatów, których poszczególne grupy zaczęły się formować począwszy od VI wieku p.n.e. (T. Sulimirski 1979, s. 26 nn.). Kultura tagarska leżała na uboczu od głównego nurtu rozwojowego Sauromatów. Nie wykazuje ona związków z poprzedzającą ją na tym terenie kulturą karasucką, reprezentując zapewne przybyszów z któregoś z krajów Azji środkowej. Swoją ostateczną formę wraz z piętnem scytyjskim otrzymała w ciągu V wieku p.n.e. zapewne od najeźdźców z terenu wschodniego Kazachstanu, a zanik jej na tym obszarze przypada na III wiek p.n.e. (T. Sulimirski 1979, s. 64). Omówione tu noże nie wykazują żadnych powiązań z żelaznymi nożami scytyjskimi, znajdowanymi zresztą niezbyt często. Noże tagarskie uważać trzeba za swoisty wytwór plemion syberyjskich. Fakt, że występują one najliczniej ze wszystkich narzędzi kultury tagarskiej (S. V. Kiselev 1951, tabele) wskazuje na ich niezbędność przy tym trybie życia, jaki pędzili ich posiadacze, a obecność otworów do przewlekania sznurka lub rzemienia podkreśla ich rolę praktyczną.

Kotły

W zbiorach PMA znajdują się trzy ciężkie, metalowe kotły różnej wielkości i w różnym stanie zachowania (Ryc. 3).

1. ASKYZ koło Minusińska (Ryc. 1)

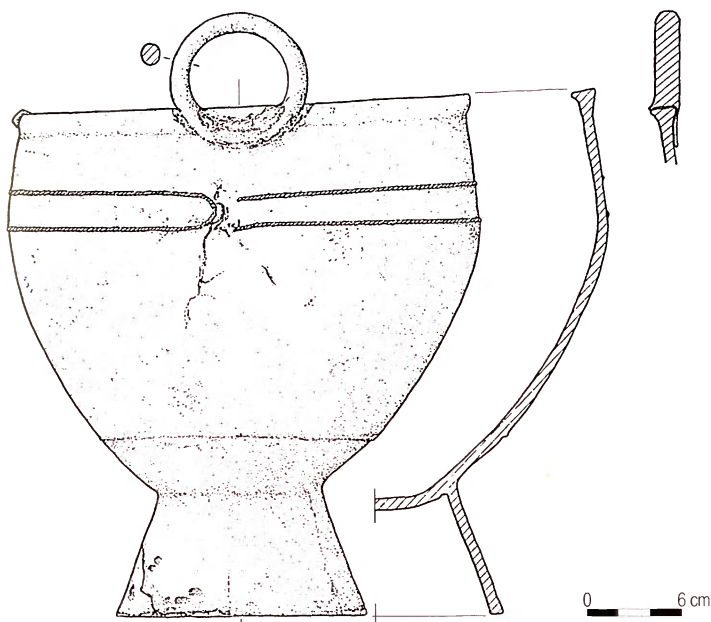
Zapis na karcie inwentarzowej MPR nr 435: *Syberya. wieś Askyz nad rzeką Abakan. gub. Jenisejska – pow. Minusiński. Dar p. Leonarda Jaczewskiego – kocioł miedziany – przypisywany plemieniu „Чыды” wysoki 0,345. śred. otworu górnego 0,3. śred. dna (podstawy) 0,15. obwodu między ornament. sznur. 0,98.*

Kocioł (Ryc. 4a.b) o jajowatym, łagodnie profilowanym brzuścu, nieznacznie rozchylonym wylewie z ukośnie ściętą i pogrubioną od strony wewnętrznej krawędzią, jest osadzony na pustej nóżce w kształcie ściętego stożka i zaopatrzony w dwa pionowe, koliste, naprzemianległe ucha, wyniesione ponad krawędź do około $\frac{2}{3}$ ich średnicy, wykonane z pełnego pręta o okrągłym przekroju. Nasady uch są na krawędzi nieco rozszerzone. Na zewnętrznej stronie naczynia widoczne są na ścianie łukowate, lekko wypukłe obrzeżenia, których powierzchnia jest nierówna. Kocioł ozdobiono dwoma cienkimi, wypukłymi wałeczkami opasującymi brzusiec w górnej partii. Wyraźne, ukośne nacinanie wałeczków naśladuje splot sznura. Pętlowate zagięcie „sznurka” i jego luźne końce o niejednakowej długości przypadają poniżej jednego z uch.

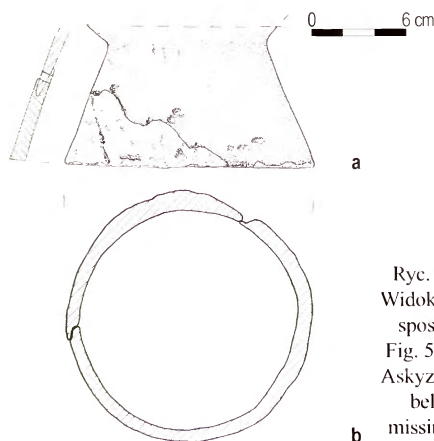
Powierzchnię zewnętrzną kotła pokrywa patyna szlachetna. Powierzchnia ta jest stosunkowo równa i starannie opracowana. Tylko miejscami rysują się na niej niewielkie z reguły wgłębienia i wypukłości: dolną część brzuśca obiega wokoło wąski wałek, zapewne szew odlewniczy, a duże zgrubienie znajduje się na krawędzi naczynia pomiędzy uchami (nadlew?). Słabo widoczne szwy biegną też po obu stronach uch. Liczne wgłębienia – ślady po pęcherzach gazów –

Ryc. 3. Kotły: z Askyz (a), z miejscowości nieznanych (b,c). Fot. A. Ring
Fig. 3. Kettles: Askyz (a), provenance unknown (b,c). Photo A. Ring

Ryc. 4. Kocioł z Askiz
Fig. 4. Kettle from Askiz

Ryc. 5. Nóżka kotła z Askiz.
Widok z boku (a) i z dołu (b) na
sposób uzupełnienia ubytku
Fig. 5. A foot of the kettle from
Askiz. Side view (a), view from
below (b) showing how a
missing fragment was repaired

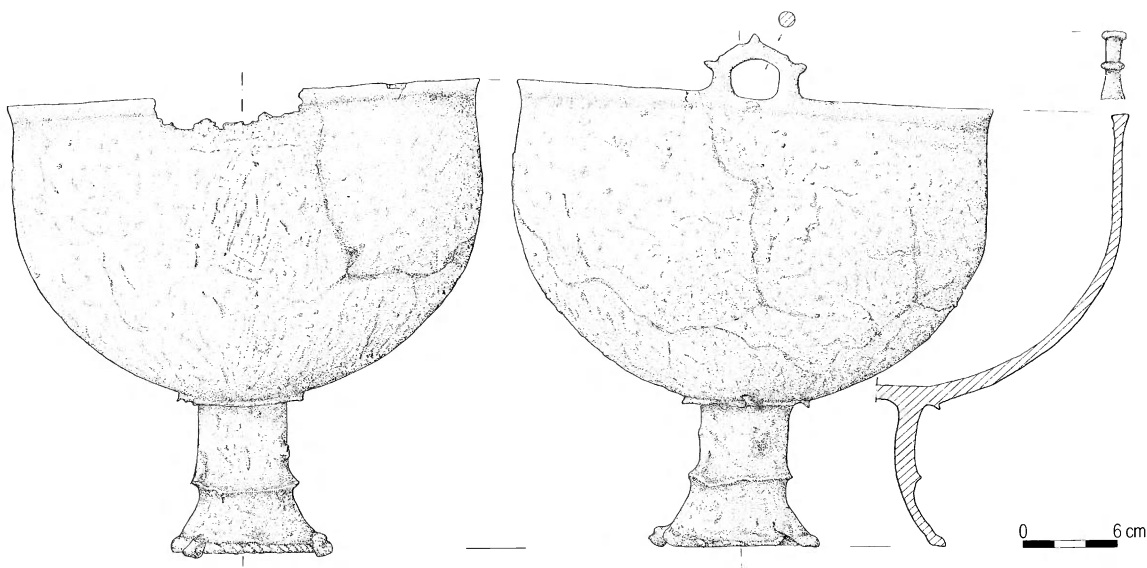
grupują się w sąsiedztwie płata metalu, którym nadsztukowano ubytek w dolnej części nóżki na przestrzeni około $\frac{1}{4}$ jej obwodu; w miejscu złączenia płata sztukującego z nóżką widoczne są u jej podstawy głębokie szpary, a jego powierzchnia wyróżnia się nierównością (Ryc. 5a,b).

Powierzchnia wewnętrzna brzuśca naczynia nie nosi żadnych śladów, które byłyby odpowiednikami opisanych wyżej nierówności powierzchni zewnętrznej. Jest ona niemal całkowicie gładka, jedynie od przyczepu jednego z uch biegnie pionowo w dół zwężające się ku dołowi żeberko długości 3,5 cm. Gładka jest również wewnętrzna powierzchnia nóżki z wyjątkiem omówionej wyżej partii nadsztukowanej.

Wysokość kotła wynosi 32,5–34,5 cm, średnica zewnętrzna wylewu 30,3 cm, szerokość krawędzi wylewu 1,3–1,6 cm, wysokość nóżki 8,3 cm, średnica jej podstawy 15,5 cm, średnica zewnętrzna uch 8,7 i 9,2 cm, wysokość uch ponad krawędzią naczynia 6,5 cm, waga kotła 9080 g.

Zbiory: PMA III/9785, kat. 1 (MPR 435).

Jak wynika z porównania podanych wyżej wymiarów umieszczonych na karcie inwentarzowej MPR i wymiarów rzeczywistych, nie ma wątpliwości, że jest to ten sam zabytek. Na temat okoliczności i czasu jego odkrycia brak informacji. Można jedynie przypuszczać, że trafił on do zbiorów MPR przed październikiem 1911 roku, tę bowiem datę noszą notatki Mariana Wawrzeckiego dotyczące przedmiotów o bliskich numerach katalogowych (zobacz archiwalia w Dziale Inwentaryzacji Zabytków PMA). Jego jedynymi śladami w literaturze archeologicznej są krótkie wzmianki oraz zdjęcia umieszczone w dwóch pracach W. Antoniewicza poświęconych kotłom blaszanym: w starszej z nich autor określa omawiany zabytek jako przykład kotła scytyjskiego stanowiącego modyfikację kotłów kimmeryjskich (W. Antoniewicz 1945, s. 110, ryc. 8), w młodszej przytacza go jako daleką, syberyjską analogię dla kotłów blaszanych (W. Antoniewicz 1958, s. 73, ryc. 19). W obu publikacjach używa on błędnej nazwy miejsca znalezienia – Askuz. M. Bocian (1995, s. 295) uznała

Ryc. 6. Kocioł z miejscowości nieznanej (nr inw. III/7626)

Fig. 6. Kettle, provenance unknown (no. III/7626)

ten zabytek za zaginiony, umieszczając go na liście strat wojennych. W rzeczywistości pozostawał on w PMA, wcielony w jakimś momencie do zbiorów Działu Średniowiecza, a w 1995 roku przejęty przez Dział Epoki Brązu.

2. MIEJSCOWOŚĆ NIEZNANA

Zapis na karcie w Dziale Inwentaryzacji PMA: *Syberia?*

Kocioł (Ryc. 6) o brzuscu w kształcie głębokiej misy z nieznacznie rozchylonym wylewem i prosto ściętą, lekko pogrubioną krawędzią, osadzony na cylindrycznej nóżce rozchylającej się kielichowato ku dołowi, był pierwotnie zaopatrzony w dwa pionowe, łukowate uszka. Zachowało się jedno ucho z trzema niskimi, prostokątnymi wyrostkami. Brzusiec jest niezdobiony, natomiast podstawę nóżki obiega pasmo ornamentu naśladującego gruby sznur, widoczne na około $\frac{2}{3}$ obwodu tej podstawy. Niżej, w odległości 10,3 cm od siebie, znajdują się dwa amorficzne guzki podpierające nóżkę; brak takich guzków po przeciwnej stronie podstawy powoduje, że naczynie jest przechylone.

Powierzchnia zewnętrzna kotła, tak brzusca jak i nóżki, jest nierówna. Pokrywają ją drobne grudki, a miejscami smugi, zastygłego metalu. Dół brzusca w miejscu jego połączenia z nóżką otacza wydutny pierścień o nierównym brzegu i powierzchni. Podobny pierścień znajduje się na nóżce poniżej połowy jej wysokości. Powierzchnia wewnętrzna jest znacznie równiejsza, tylko miejscami pokryta drobnymi wypukłościami. Po stronie tej widoczna jest poza tym jedynie wąska, wypukła smuga, biegnąca o 0,5 cm poniżej krawędzi wylewu.

Naczynie jest uszkodzone. W miejscu, gdzie pierwotnie osadzone było drugie ucho, znajduje się obecnie duży ubytek, a brzegi ścianki, mającej tu zaledwie 1,2 mm grubości, są nierówne i poszarpane. W odległości 5,5 cm na prawo od tego ubytku widoczne jest krótkie, pionowe pęknięcie. Kolejny ubytek wystąpił w podstawie nóżki w miejscu, gdzie ewentualnie mógłby się znajdować

jeden z dwóch brakujących (?) guzków. Towarzyszy mu krótkie, łukowate pęknięcie trzonu nóżki.

Wysokość kotła wynosi 29,3–31 cm, średnica zewnętrzna wylewu 28,8–31 cm, szerokość krawędzi wylewu 0,7–1,4 cm, wysokość nóżki 9,8–10,3 cm, średnica nóżki u podstawy 10–10,2 cm, wysokość ucha 3,6 cm, jego szerokość 5,8 cm, wysokość wyrostków zdobiaczych ucho 0,7–0,8 cm, ich szerokość 1,2–1,4 cm, średnica guzków u podstawy nóżki 10,2 cm, ich odległość od siebie 9 cm, waga kotła 7980 g.

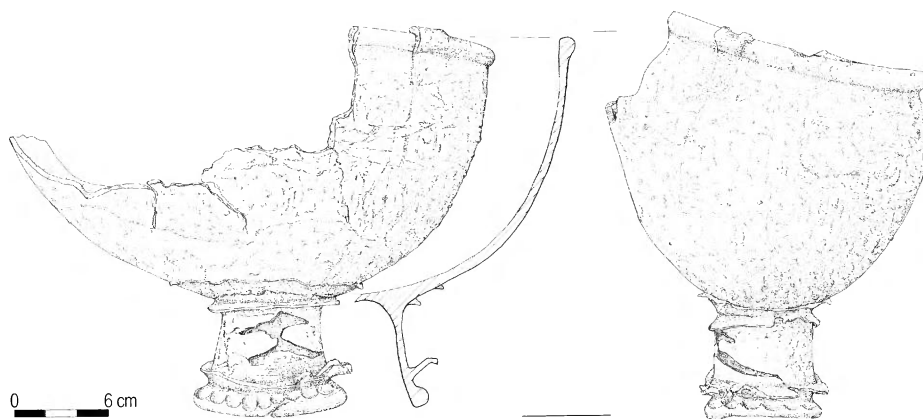
Zbiory: PMA III/7626, kat. 1.

3. MIEJSCOWOŚĆ NIEZNANA

Zapis na karcie w Dziale Inwentaryzacji PMA: *Syberia?*

Kocioł (Ryc. 7), zachowany tylko częściowo, silnie zdeformowany. Uch brak. Brzusiec, mocno spłaszczony, miał mieć pierwotnie kształt półkulistej misy. Krawędź wylewu jest pogrubiona. Wysoka, prawie cylindryczna nóżka rozszerza się kielichowato ku podstawie, na której widoczne jest zdobienie w postaci owalnych w przybliżeniu zagłębień, obejmujące około $\frac{2}{3}$ obwodu. Naczynie jest silnie przechylone na jedną stronę.

Powierzchnia zewnętrzna kotła jest nierówna, pokryta grudkami i smugami zastygłego metalu. Dolną część brzusca obiega wypukły, nierówny pierścień. Podobny, ale bardziej wydutny pierścień, znajduje się na nóżce, na wysokości jej połączenia z brzuscem. Trzeci, równoległy

Ryc. 7. Kocioł z miejscowości nieznanej (nr inw. III/9786)

Fig. 7. Kettle, provenance unknown (no. III/9786)

do poprzednich, miejscami bardzo silnie wystający z powierzchni nóżki, otacza jej dolną partię ponad kielichowatym rozszerzeniem.

Powierzchnia wewnętrzna kotła jest stosunkowo gładka. Brzeg brakującej części brzuśca jest nierówny i poszarpany. Biegna od niego w dół trzy głębokie pęknięcia, a czwarte, znacznie płytsze, znajduje się na krawędzi wylewu. W górnej części nóżki zaznacza się duży ubytek, przypominający kształtem literę X.

Największa wysokość kotła wynosi 26,5 cm, szerokość krawędzi wylewu 1,1–1,2 cm, wysokość nóżki 7–7,5 cm, średnica podstawy nóżki 7,3–10 cm, waga kotła 3700 g.

Zbiory: PMA III/9786, kat. I.

Ciężkie, odlewane kotły, pojawiające się w całym świecie „scytyjskim”, mają obecnie stosunkowo bogatą literaturę, co nie oznacza zresztą, że ich problematyka została w pełni naświetlona. W Polsce ten typ zabytków jest niemal nieznany, toteż wydaje się celowe przybliżenie niektórych wiążących się z nimi zagadnień.

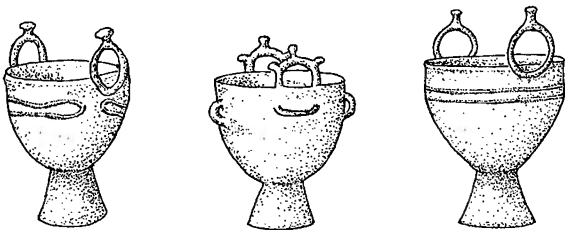
Kotły występują na rozległych obszarach wschodniej Europy i Azji, zamieszkanych w pradziejach przez ludy koczownicze. Technika wykonania – odlewanie – różni je od wcześniejszych kotłów określanych jako kimmerijskie, wyklepływanych z arkuszy blachy miedzianej (T. Węgrzynowicz 2001a, s. 39 nn.), aczkolwiek w nich właśnie upatruje się genezę okazów scytyjskich (np. K. F. Smirnov 1964, s. 131). Wspólną cechą tych ostatnich jest jajowata lub misowata forma brzuśca, często przy tym mniej lub bardziej spłaszczonego, przez co wylew otrzymuje kształt owalu. Krawędź bywa niekiedy rozchylona, sporadycznie – zaopatrzona w dzióbek. Ogromna większość kotłów wsparta jest na jednej, pustej nóżce, choć znane są też okazy beznogie lub – odwrotnie – z trzema, czasem zoomorficznymi, nóżkami. Typowa nóżka ma kształt stożkowaty lub kielichowaty, tj. mniej lub bardziej rozszerzony u podstawy. Naczynia te mają zazwyczaj dwa pionowe, pierścieniowate lub łukowate ucha umocowane na krawędzi. Wyjątkowo zdarza się, że uch jest kilka, a także, że mają one postać zwierzęcia, głównie konia, barana lub kozła. Ucha o kształcie kolistym lub łukowatym bywają gładkie, częściej jednak zaopatrzone są w jeden lub trzy wyrostki, wałkowate, prostokątne albo gwoździowate, o różnej wysokości. Jako ciekawostkę można tu przytoczyć pogląd, że uszka z guzkami mają być reminiscencją postaci koziołka, częściej zwłaszcza na wczesnych okazach kotłów z Kelermesu na północno-zachodnim Kaukazie i Czertomlika koło Nikopola (A. P. Mancevič 1961, s. 149). Naczynia te, poza uchami na krawędzi, mają nierzadko dodatkową parę uszek, poziomych lub pionowych o różnym kształcie, umieszczonych na brzuścu. Część kotłów jest niezdobiona; u pozostałych występuje na brzuścu skąpy zazwyczaj ornament w postaci pojedynczego, podwójnego, czasem potrójnego wałka, najczęściej naśladującego sznur. Zdobiony wałek obiega też czasem podstawę nóżki. Kotły o zdecydowanie bogatej ornamentyce pojawiają się rzadko, ale odkrywa się je już w najwcześniejszych zespołach scytyjskich (V. A. Il'inskaja, A. I. Terenożkin 1986, s. 156;

A. P. Mancevič 1961, ryc. 1, 4–10). Dla chronologii istotne jest zwłaszcza ich wystąpienie w kilku kurhanach zgrupowania kelermeskiego, gdyż pozostałe składniki inwentarzy towarzyszących pochówkom z kotłami są tu datowane na czasy od połowy VII po mniej więcej połowę VI wieku p.n.e. (L. K. Galanina 1994, ryc. 3). Późne, sarmackie, okazy również bywają ozdobione, niekiedy charakterystycznymi tamgami.

Mimo akcentowanej w powyższym opisie różnorodności szczegółów budowy, omawiane kotły odznaczają się na tyle określonym, wspólnym stylem, że bez trudu można je odróżnić od wcześniejszych kimmerijskich czy też późniejszych huńskich. Podkreśla się, że kotły scytyjskie, sauromackie i azjatyckie (to jest głównie syberyjskie i północnochińskie) o formie pucharów na pustej nóżce i zaopatrzone w parę uch, są spokrewnione między sobą, stanowią odbicie podobnego poziomu rozwoju i warunków życia stepowych plemion epoki brązu i epoki żelaza, używających ich do podobnych celów gospodarczych i kultowych. Lokalni odlewczy działający na tych wielkich przestrzeniach wytwarzali przy tym niekiedy swoiste warianty, typowe dla danego regionu (K. F. Smirnov 1964, s. 130 nn.). W nawiązaniu do tego stwierdzenia trzeba od razu podkreślić, że kotły znajdujące się w PMA nie reprezentują ani jedności typologicznej, ani też kulturowej.

W literaturze przedmiotu wcześniej i chyba stosunkowo najostrzej wyznaczono południowsyberyjski krąg występowania kotłów, obejmujący Kotlinę Minusińską i powstały w ramach scharakteryzowanej wyżej kultury tagarskiej (V. P. Levaševa, È. R. Rygdylon 1952; È. R. Rygdylon, P. P. Chorošich 1959; Ju. S. Grišin 1960). Obecnie krąg ten można poszerzyć o obszary nad Obem w okolicy Tomska (F. I. Mec 2000). Pierwszy z omawianych tu kotłów, z miejscowości Askyz, znaleziony został w dawnym powiecie minusińskim nad rzeką Abakan, prawym dopływem Jeniseju (Ryc. 1). Forma i sposób zdobienia zabytku nie pozostawiają wątpliwości co do tego, że należy on do wyrobów uważanych za tagarskie: wszystkie jego cechy odpowiadają ściśle charakterystyce kotłów typu minusińskiego (Ju. S. Grišin 1960, s. 167 nn.), również kocioł przedstawiony na rycinie ilustrującej typowe zabytki kultury tagarskiej (T. Sulimirski 1979, ryc. 25) jest bardzo bliskim odpowiednikiem kotła z Askyz, różniąc się od niego przede wszystkim obecnością gwoździowatych wyrostków wieńczących ucha. Wydaje się, że możliwość wytwarzania tych naczyń w miejscowych warsztatach Kotliny Minusińskiej, względnie szerzej – rejonu południowo-zachodniej strefy tajgi – długo traktowana z pewną ostrożnością, jest już obecnie poza dyskusją (N. A. Bokovenko 1981, s. 46; F. I. Mec 2000, s. 134). Wprawdzie podnosi się niebagatelną kwestię, jaką jest trudność zdobywania surowca do wytopu tak wielkich naczyń, ale z drugiej strony pokaźna liczba znalezisk, jedność stylistyczna oraz niewątpliwe uciążliwości ewentualnego transportowania wyjątkowo ciężkich przedmiotów przeczą możliwością ich importowania z dalszych obszarów.

Kształty i zdobienia kotłów wytwarzanych w Kotlinie Minusińskiej, określanych wcześniej nazwą syberyjskich i scyto-sarmackich, mogą być niekiedy dość różnorodne. Świadczy o tym dowodnie skarb z miejscowości Szalabolino, składający się z trzech, znacznie różniących się między sobą niewielkich naczyń, złożonych w czwartym, największym i również odmiennym od pozostałych (V. P. Levaševa, Ė. R. Rygdylon 1952, ryc. 44). Ogromna większość tutejszych kotłów odznacza się jednak określoną stylistyką, której główną cechą jest duża prostota. Formą najczęstszą są okazy o jajo-watym, rozszerzającym się łagodnie brzuścu, wyrównanym profilu, nóżce w kształcie ściętego stożka (nie rozszerzającej się lub rozszerzającej się bardzo słabo

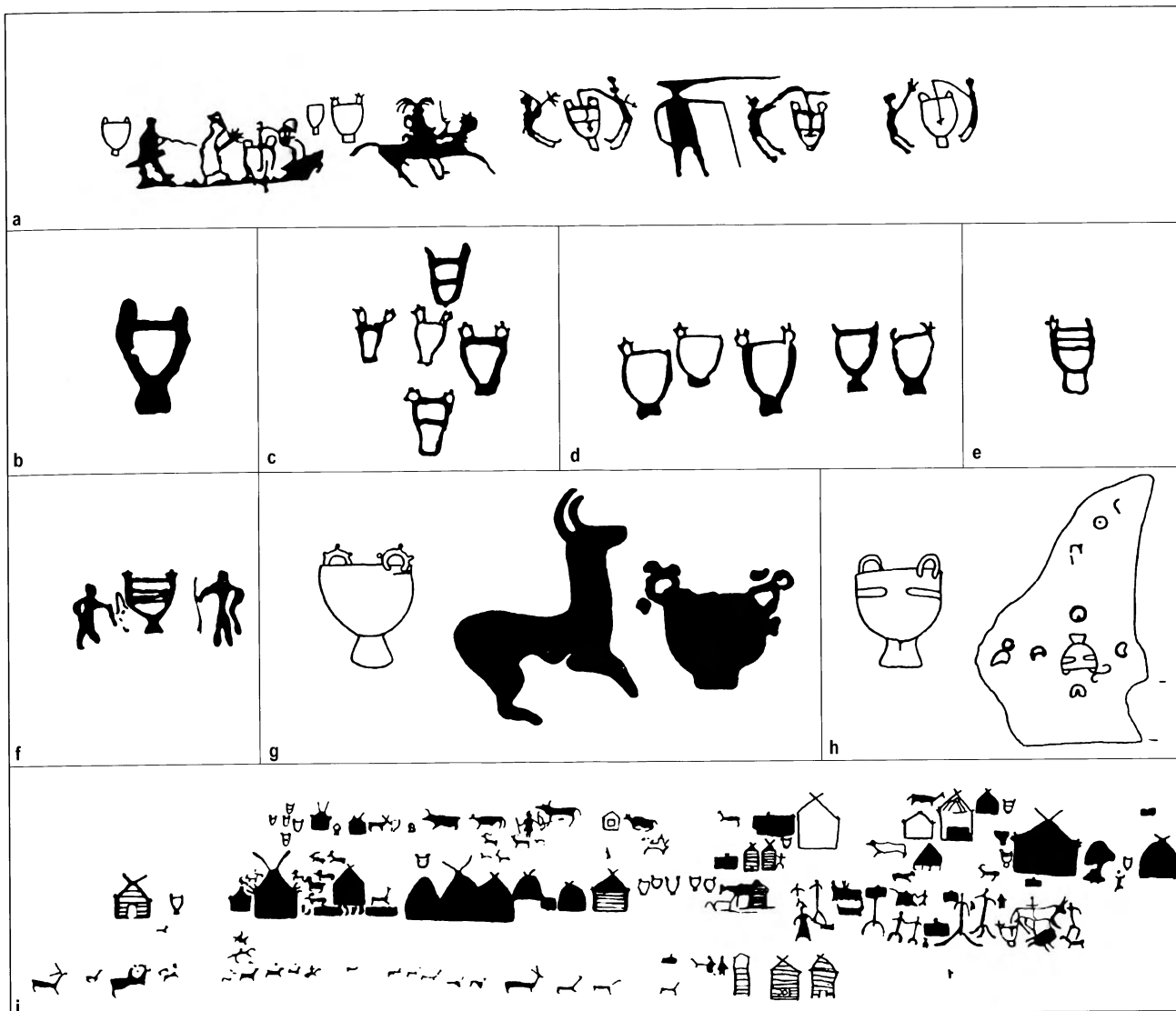
Ryc. 8. Kotły z muzeum w Minusińsku.
Według: V. P. Levaševa, Ė. R. Rygdylon 1952
Fig. 8. Kettles from the Minusinsk Museum.
Acc. to V. P. Levašev, Ė. R. Rygdylon 1952

u samej podstawy), parze pionowych uch umieszczonych na krawędzi i zdobieniu w postaci dookołnych wałków – „sznurków” na brzuścu (Ryc. 8). Podkreśla się ponadto mistrzowskie wykonanie tych naczyń (Ė. R. Rygdylon, P. P. Chorošich 1959, tab. 1). Kocioł z Askыз ma wszystkie wymienione cechy, łącznie z wyjątkową starannością odlewu i pietyzmem w wykończeniu powierzchni zewnętrznej, niemal idealnie gładkiej i lśniącej.

W klasyfikacji typologicznej kotłów wczesnych ko-czowników, przeprowadzonej na materiale 158 okazów, oznaczono 21 cech formalnych i ornamentacyjnych, na podstawie których wydzielono cztery typy (I–IV). Do typu I zakwalifikowano 115 naczyń, z których większość, bo aż 75, pochodzi z Kotliny Minusińskiej (Ryc. 9). W tym obfitym materiale dokonano dalszego podziału, głównie w oparciu o formę uch, na pięć podtypów (A–E), przy czym naczynia z uchami pierścieniowymi pozbawionymi wyrostków grupują się w podtypie E (N. A. Bokovenko 1981, ryc. 1). Gładkie, pierścieniowate ucha wydają się stosunkowo rzadsze niż ozdobione różnego kształtu wyrostkami, niemniej ich liczne wizerunki widzimy między innymi na rysunkach naskalnych, tak zwanych pisanicach (Ryc. 10); rysunek kotła pochodzący właśnie z Askызkiej Płyty odpowiada omawianemu tu okazowi z Askыз nie tylko formą uch, lecz także układem ornamentu (Ryc. 10h), co może sugerować istnienie

3			
2			
1			
	C	D	E

Ryc. 9. Kotły zachodniosyberyjskie zaliczone do typu I. Według: N. A. Bokovenko 1981
Fig. 9. Western Siberian kettles of type I. Acc. to N. A. Bokovenko 1981

Ryc. 10. Syberyjskie rysunki naskalne: z Kizyl-Kajja (a), fragmenty z Bojarskiej Pisanicy (b–e.i), fragment z miejscowości Černyj Ujus (f), z góry Kizik-Tach (g), z Askyzkiej Płyty (h). Według: N. A. Bokovenko 1981

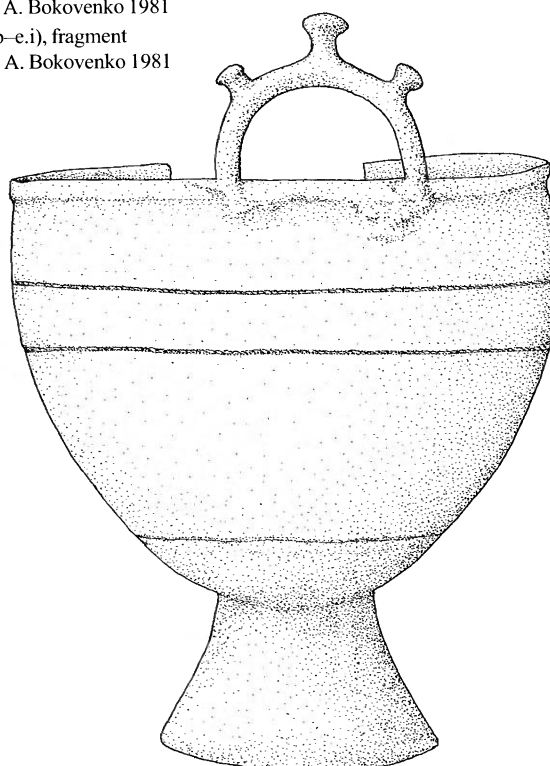
Fig. 10. Siberian rock paintings: Kizyl-kajja (a), fragments from Bojarska Pisanica (b–e.i), fragment from Černyj Ujus (f), from the mountain Kizik-Tach (g), from Askyz Stone (h). Acc. to N. A. Bokovenko 1981

Ryc. 11. Kocioł ze zbiorów Muzeum w Lublinie. Według: A. Kloss, W. Misiewicz 1971

Fig. 11. Kettle from the Lublin Museum. Acc. to A. Kloss, W. Misiewicz 1971

warsztatu o lokalnej specyfice. Rysunki naskalne są ponadto kolejnym dowodem na współczesność kotłów o różniących się między sobą szczegółach budowy.

W polskich zbiorach przechowywany jest jeszcze drugi kocioł pochodzenia południowosyberyjskiego (Ryc. 11). Znajduje się on w Dziale Archeologii Muzeum Lubelskiego w Lublinie i nosi dawny numer I/251 mogący świadczyć, że pochodzi z dawnych, przedwojennych zbiorów Muzeum (A. Kloss, W. Misiewicz 1971)². Ma on niemal takie same wymiary, co okaz z Askyz, bardzo podobny kształt brzuśca, na którym również widoczny jest cienki nierówny wałeczek obiegający dolną partię oraz analogiczne zdobienie w postaci wąskiego „sznurka” zawiniętego pętlowato poniżej brakującego obecnie ucha. Różnice sprowadzają się do kształtu ucha, które tu jest kabłąkowate i zaopatrzone w trzy gwoździowate wyrostki (u jego nasad bieżną

² Korzystam z okazji, aby serdecznie podziękować Pani mgr Walerii Misiewicz za umożliwienie mi obejrzenia tego zabytku.

pionowo w dół smugi – ślady połączenia ich z metalem ścianki), nieco silniejszego rozchylenia podstawy nóżki i staranniejszego wykończenia obu powierzchni, na których ślady uszkodzeń i napraw, o których czytamy w omówieniu zabytku (A. Kloss, W. Misiewicz 1971, s. 195) są praktycznie niedostrzegalne. Pod względem formy jest on niemal identyczny ze wspomnianym już „wzorcowym” kotłem reprodukowanym przez T. Sulimirskiego (1979, ryc. 25). W obrębie klasyfikacji kotłów tagarskich (Ryc. 9) mieści się on również w typie I, ale należy go przypisać do podtypu C. Nie ulega wątpliwości, że naczynie to pochodzi z minusińskiego kręgu wytwórczego i podobnie jak kocioł z Askyz należy do kultury tagarskiej, a więc przypuszczenie, że mogło ono powstać na terenie Ukrainy (A. Kloss, W. Misiewicz 1971, s. 195) trzeba uznać za bezzasadne. Występowania kotłów będących wytworem „wczesnych koczowników” nie notuje się tak daleko ku zachodowi (N. A. Bokovenko 1981, ryc. 2); odkryte w Iwaniach Pustych w dawnym powiecie borszczowskim naczynie metalowe (T. Sulimirski 1936, s. 103, tabl. IX:7) i cytowane jako analogia jest typologicznie zupełnie inne i z całą pewnością nie wiąże się z obszarem zachodniej Syberii.

Fakt znalezienia w zbiorach Polski dwóch kotłów tej samej, odległej proveniencji jest z pewnością bardzo interesujący, ale niestety wymyka się bliższej interpretacji. Warto jedynie przypomnieć, że omawiane tu noże także pochodzą z tego samego kręgu kulturowego, przy czym jeden, również odkryty w Minusińsku, został na pewno przekazany przez innego ofiarodawcę niż kocioł z Askyz. A więc do zbiorów warszawskich zabytki z Syberii docierały różnymi drogami i możliwe, że zbiory lubelskie zasilili jeszcze inni, nieznani nam zbieracze zabytków syberyjskich. Pojawianie się tych przedmiotów na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego kojarzy się z obecnością na Syberii polskich zesłańców i ich, lub też ich potomków, pragnieniem wzbogacenia zasobów polskich muzeów.

Datowanie omawianych kotłów jest co najmniej nieostre, przede wszystkim z braku zespołów, gdyż przedmioty te występują w ogromnej większości jako znaleziska luźne lub pochodzące ze skarbów. Podkreśla się, że ustalanie ścisłej chronologii bezwzględnej jest jeszcze przedwczesne (N. A. Bokovenko 1981, s. 49 nn.), ale istnieją przesłanki dla wytyczenia ogólniejszych ram. Jako wytworom kultury tagarskiej należy kotłom przypisać chronologię tej kultury po uzyskaniu przez nią „scytyjskiego piętna”, to jest widzieć je w przedziale od V do zapewne III wieku p.n.e. F. I. Mec (2000, s. 133 nn.), rozpatrując migrację nosicieli kultury tagarskiej na obszary nad Obem, zwraca równocześnie uwagę, że nowsze badania pozwalają datować tutaj cmentarzyska tagarskie, a więc i znajdowane na nich kotły, na V–III wiek p.n.e., czyli zbieżnie z wyrażoną wyżej propozycją. W ramach ustaleń typologicznych przyjęto, że kształt uch jest cechą technologiczno-chronologiczną: miałby on ewoluować od pierścieniowatych do podkowiastych względnie kabłąkowatych, co sugerowałoby wcześniejszą metrykę kotła z Askyz w stosunku do zabytku lubelskiego.

Dla określenia końcowej daty pojawiania się kotłów na terenie południowej Syberii nieobojętne wydaje się być rozpowszechnienie się w kulturze taszytyckiej, będącej od końca III wieku p.n.e. następczynią tagarskiej, naczyń glinianych naśladujących metalowe kotły (N. A. Bokovenko 1981, s. 47 nn.). Trudno wyrokować, czy było to odwzorowywanie istniejących jeszcze form, czy też kontynuacja wcześniejszych, już wymarłych. To samo pytanie rodzi się w stosunku do znajdowanych przy pochówkach kultury taszytyckiej zawieszek w postaci miniaturowej repliki kotłów tagarskich, na pustej nóżce i z plastycznym ornamentem sznurka (S. V. Kiselev 1951, s. 430 nn., tabl. XXXVIII:7.9.10, XXXIX:6). Jeśli nawet wykonywanie naśladownictw glinianych i miniatuerek metalowych było już tylko tradycją, to fakt, że dotyczyło aż dwóch odrębnych dziedzin wytwórczości pozwala chyba kwalifikować tę tradycję jako bardzo świeżą, a przy tym niosącą jakieś ważne treści, być może te same, które uprzednio wiązano z ich pierwowzorami.

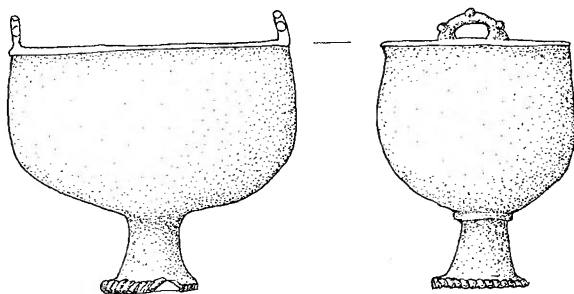
Oba kotły z miejscowości nieznanymi, przechowywane w PMA, różnią się wyraźnie od okazu z Askyz i od innych kotłów zachodniosyberyjskich. Na odnoszących się do nich kartach katalogowych PMA występuje dopisek „Syberia?”, sądzić jednak można, że lokalizacja ta powstała *per analogiam* do danych towarzyszących zabytkowi z Askyz. W rzeczywistości syberyjskie i – szerzej – azjatyckie pochodzenie tych kotłów jest mało prawdopodobne. Ich cechy formalne odbiegają znacznie od cech omówionych wyżej zabytków z tamtego kręgu kulturowego, wskazują natomiast na rodowód scytyjsko-sarmacki. Takie właśnie określenie jest często używane w odniesieniu do tych zabytków (scyto-sarmackim nazwano na przykład okaz bardzo zbliżony do omawianych, zobacz B. N. Grakov 1965, ryc. 3), nie wydaje się bowiem, aby istniały jasne kryteria, które pozwalałyby z a w s z e odróżnić kotły obu tych kultur. Jako niewątpliwie sarmacka wydziela się wyraźnie odmiana tych naczyń bez nóżki (E. K. Maksimov 1966); także obecność tamg jest tu niewątpliwym znakiem rozpoznawczym (T. Sulimirski 1979, s. 132 nn.), można też stwierdzić, że wyroby sarmackie odznaczają się większą różnorodnością kształtów i zdobień (por. np. A. C. Skripkin 1970, ryc. 1–4), a często są też znacznie większych rozmiarów niż oba tu omawiane. Jednakże zostaje obfita grupa naczyń powstałych tak w środowisku scytyjskim jak i sarmackim, nie mających wystarczająco czytelnym znamion kulturowych. Przykładem trudności jest próba podziału typologicznego kotłów sarmackich (N. A. Bokovenko 1977), gdzie zarówno generalna charakterystyka tych zabytków, jak i bardziej szczegółowy podział na typy, w dużej mierze mogą się odnosić także do wyrobów scytyjskich. Próby wyróżnienia kotłów sauromackich, stworzenia podziałów na typy i uchwycenia wyraźniejszych różnic w stosunku do podobnych wyrobów Scytii, Kazachstanu oraz Syberii, także prowadzą przede wszystkim do skonstatowania ich znacznego pokrewieństwa (K. F. Smirnov 1964).

Stylistyczna bliskość wszystkich tych naczyń, niezwykła choćby z uwagi na to, że nie ulegały one przez stulecia nie tylko zanikowi, ale i poważniejszym modyfikacjom, stanowi odbicie podobnych potrzeb i możliwości wytwórczych kolejnych społeczności o koczowniczej strukturze egzystencji. Omawiane naczynia przestały istnieć dopiero wraz ze zniknięciem tych społeczności. W rozpatrywanych tu czasach opierają się próbom ściślejszej periodyzacji (wyraźnie odmienne są dopiero kotły huńskie) i geograficznego zróżnicowania: próby uchwycenia wyraźniejszych różnic w formach i ornamentyce śledzone na ogromnych obszarach, od stepów europejskich przez Syberię, tzw. Siedmiorzeczcie (Azję środkową i Kazachstan), północne Chiny, Mandżurię i Mongolię, wydają się chybione, a na pierwszy plan wysuwają się raczej podobieństwa (Ė. R. Rygdylon, P. P. Chorošich 1959, tab. 1). Jeśli kocioł odkryty przy pochówku, jego datowanie i powiązanie z określonym ludem opiera się na pozostałych składnikach wyposażenia; istnieje jednak wielka pula kotłów, do których należą też oba omawiane tu naczynia, których okoliczności i miejsca wytwarzania nie można zidentyfikować.

W znajdujących się w PMA naczyniach z miejscowości nieznanych widzimy kilka cech wspólnych: oba mają stosunkowo niskie, misowate brzusce i cylindryczne, rozszerzające się kielichowato u podstawy nóżki; charakteryzuje je ponadto brak zdobienia na brzuscu i obecność ornamentu obiegającego podstawę, zapewne

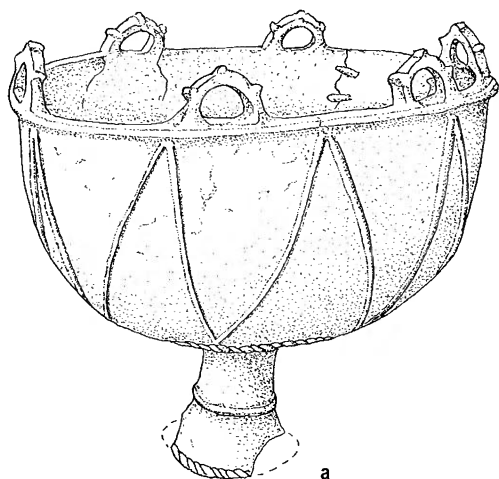
także para łukowatych uch (przy większej ich liczbie na zachowanym odcinku krawędzi bardziej zniszczonego kotła musiałyby pozostać ślady), u lepiej zachowanego okazu zwieńczonych niskimi, prostokątnymi wyrostkami. Wyrostki te różnią się od wysokich i gwoździowato zakończonych, częstych zwłaszcza na obszarach zachodniosyberyjskich. Jak już wspomniano, większość tych cech jest bardzo powszechna. Warto jednak zwrócić baczniejszą uwagę na zdobienie nóżek, szczególnie niezbyt silnie akcentowany w piśmiennictwie, gdyż wydaje się, że ten właśnie element może być przydatny przy próbach zlokalizowania miejsca wytwarzania omawianych naczyń. „Sznuruwa” dekoracja podstawy, jaką widzimy na większym z naczyń, choć niezbyt częsta, pojawia się na szeregu kotłach, natomiast analogie dla rzędu owalnych dołków zdobiących nóżkę mniejszego nie są mi znane. Zapewne jednak oba rodzaje ornamentu wyrażały tę samą tendencję i potrzebę estetyczną.

Naczynia z ornamentem umieszczonym na nóżce pojawiają się u północnych wybrzeży Morza Czarnego, pomiędzy ujściem Dniepru na zachodzie, a dolnym Donem na wschodzie. Pod wsią Pierwomajewka w rejonie Chersonia, w scytyjskim kurhanie 4, odkryto bardzo duży kocioł o spłaszczonym, szerokootworowym brzuscu w kształcie owalnej misy zaopatrzonej w dwa pionowe uszka z trzema niskimi wyrostkami, wspartej na kielichowatej nóżce, której podstawę otacza „wałeczek w postaci skręconego sznura” (G. L. Evdokimov, M. I. Fridman 1987, s. 111, 115, ryc. 20:1). Abstrahując od jego znacznie większych rozmiarów (wysokość 68 cm), kocioł ten jest nie tylko pod względem zdobienia nóżki, lecz także formy, jedną z najbliższych analogii dla omawianych tu zabytków (Ryc. 12). Wyposażenie pochówku, któremu towarzyszył, wskazuje na koniec V–IV wiek p.n.e. Kocioł odsłonięty przy głównym pochówku w kurhanie z miejscowości Sołocha (dawny powiat Melitopol guberni Tauryzkiej), bogato ornamentowany i zaopatrzony w sześć łukowatych uszek, ma podobny kształt misowatego brzusca, analogiczne zwieńczenia uch, kielichowatą nóżkę, a także sznuropodobny wałek otaczający jej podstawę (Ryc. 13a). Szczególnie interesujący jest jednak dwuuchowy kocioł z bocznego pochówku w tymże kurhanie,

Ryc. 12. Kocioł ze „sznurowym” zdobieniem u podstawy nóżki.
Według: G. L. Evdokimov, M. I. Fridman 1987

Fig. 12. Kettle with a cord-like ornament at the foot base.
Acc. to G. L. Evdokimov, M. I. Fridman 1987

a

Ryc. 13. Kotły ze „sznurowym” zdobieniem (a–c) i z guzkami (b) u podstawy nóżki.
Według: A. P. Mancevič 1961

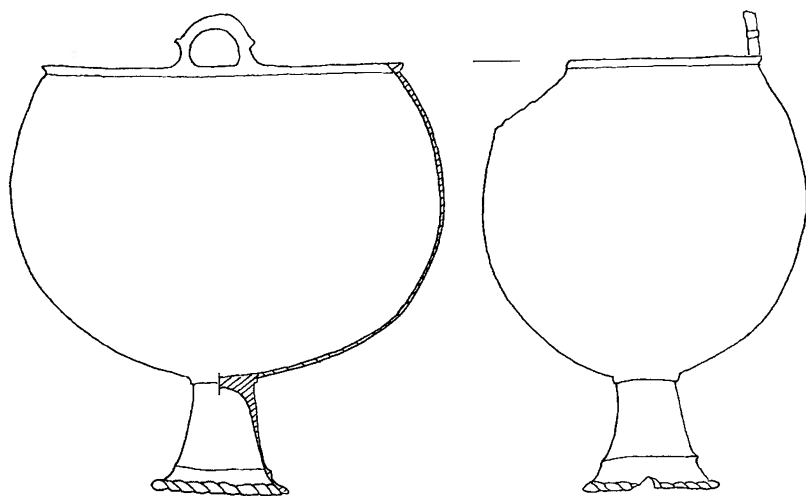
Fig. 13. Kettles with cord-like ornaments (a–c) and with knobs (b) at the foot base.
Acc. to A. P. Mancevič 1961

b

c

Ryc. 14. Kocioł ze „sznurowym” zdobieniem u podstawy nóżki.
Według: V. M. Kosjanenko, V. C. Flerov 1978

Fig. 14. Kettle with a cord-like ornament at the foot base.
Acc. to V. M. Kosjanenko, V. C. Flerov 1978

o podobnie uformowanym brzuścu i nóżce: jego podstawa nie tylko otoczona jest „sznurem”, lecz także wsparta na guzkach – podstawkach (Ryc. 13b). Wreszcie kocioł z Andrusowki, z guberni Chersońskiej (Ryc. 13c), mający nieco odmienną formę brzuśca, zdobienie i dwie pary uch, odznacza się „sznurowym” wykończeniem nóżki (A. P. Mancevič 1961, s. 145 nn., ryc. 1, 11, 12).

Kocioł z Sołochy odkryty przy pochówku głównym wiąże Mancewicz z naczyniami pochodzącymi z kurhanów Kelermesu datowanych na VII – początek VI wieku p.n.e. (L. K. Galanina 1994, s. 105), a nadto z okazami z cytowanego już Czertomlika i Raskopanej Mogiły w okolicy Żytomierza, umieszczanymi w V i IV wieku p.n.e. (por. Koczownicy..., s. 227, ryc. 20; V. A. Il’inskaja, A. I. Terenożkin 1986, ryc. 17). Okazy z Sołochy datuje na tę młodszą, klasyczną fazę kultury scytyjskiej, przypadającą na V i częściowo IV wiek p.n.e. Dostrzega też istnienie u północnych wybrzeży Morza Czarnego kręgu pokrewnych sobie form kotłów, istniejących przez cały okres scytyjski (A. P. Mancevič 1961, s. 149). Potwierdzeniem tej tezy są późniejsze odkrycia dokonane nad dolnym Donem (V. M. Kosjanenko, V. C. Flerov 1978, ryc. 3), gdzie również spotykamy kotły ze „sznurem” u podstawy nóżki (Ryc. 14). Naczynia ze sznurowym ornamentem wokół podstawy nóżki są też często podobne do siebie pod względem formy. Tak więc na określonym obszarze widzimy zgrupowanie kotłów powstałych w V – IV wieku p.n.e., a zapewne trwających i później, gdyż niektóre szczegóły budowy powtarzają się jeszcze u kotłów sarmackich datowanych po pierwsze wieki n.e. Występują one wówczas z dodatkiem nowych wątków dekoracyjnych (B. N. Grakov 1965, s. 219, ryc. 3; V. M. Kosjanenko, V. C. Flerov 1978, s. 197 nn., ryc. 51). Szereg danych wskazuje więc na to, że dwa kotły ze zbiorów warszawskich powstały najprawdopodobniej w obrębie pasa obejmującego wschodnią część północnych wybrzeży Morza Czarnego i odpowiadają chronologią innym znajdowanym tu okazom.

W literaturze przedmiotu omawiane kotły nazywane są prawie zawsze brązowymi, przy czym określeniu temu towarzyszy niekiedy zastrzeżenie, że ma ono charakter umowny, ponieważ analizy metalu nie zostały przeprowadzone (np. N. A. Bokovenko 1981, przyp. 1). Trzeba dodać, że właśnie w tym samym czasie wykonano badania metaloznawcze dla szeregu zabytków z obszarów lasostepu w rejonie Suły i Worskli, w tym także kotłów, na podstawie których podstawowym metalem tworzącym te naczynia okazała się miedź z niewielką na ogół domieszką innych metali (T. B. Barceva 1981). Używano tam albo miedzi czystej, albo miedzi ołowiowej, przy czym stop z ołowiem występuje częściej, co wyróżnia kotły spośród innych przedmiotów metalowych z tych obszarów (miedź cy-

nowa ma być charakterystyczna dla terenów nad Donem). Ilościowa analiza składu chemicznego kotłów, wykonana metodą spektrograficzną w ultrafiolecie w Pracowni Badań i Dokumentacji Zabytków PMA (Ryc. 15), również wykazała, że naczynia nasze odlano z miedzi. Autorka opracowania, mgr inż. Longina Koziorowska³, skład ten charakteryzuje następująco (Tab. 1):

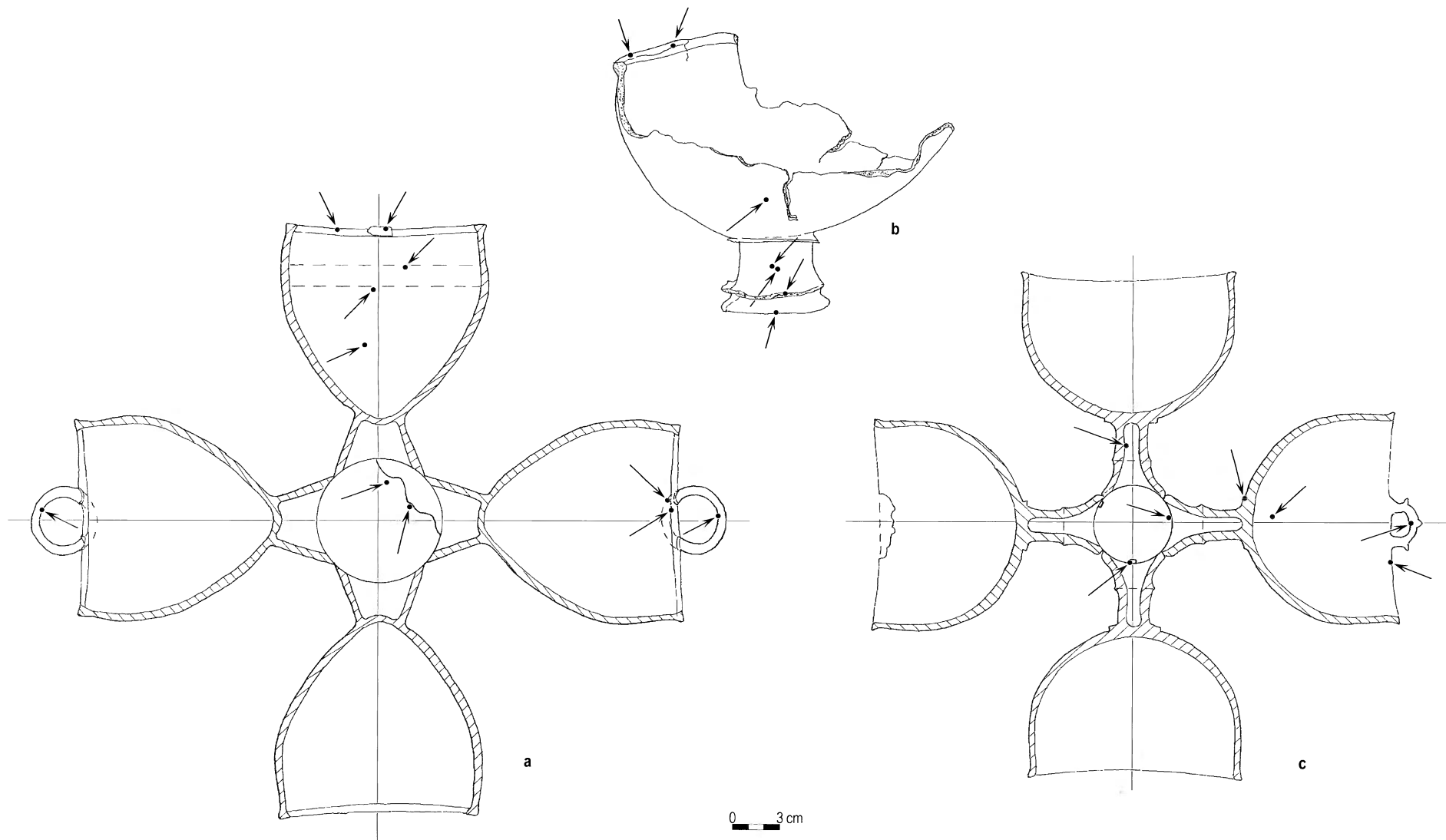
W analizowanym zespole wystąpiła przede wszystkim miedź stopowa, czasem zwana miedzią hutniczą, zawierająca do 2% zanieczyszczeń. Z miedzi stopowej zostały wykonane wszystkie trzy kotły: z Askyz (nr inw. III/9785) oraz oba z miejscowości nieznanych (nr nr inw. III/9786 i III/7626).

W niektórych zbadanych częściach składy chemiczne minimalnie różnią się, np. próbka nr PS-170/1 (materiał z ucha kotła z Askyz) zawiera najmniej zanieczyszczeń, natomiast czaszy, nr PS-170/9, najwięcej. Są to jednak, z punktu widzenia wykonania przedmiotu, nieistotne różnice.

Materiały pozostałych kotłów (nr nr PS-171 i PS-172) zawierają minimalnie mniej zanieczyszczeń niż kocioł z Askyz, jednak materiały nóżki kotła nr inw. III/7626 (nr PS-172/4, 5, 6) są bardziej zanieczyszczone, zwłaszcza nr PS-172/4, który zawiera znaczną zawartość ołowiu. Można więc przypuszczać, że „kołnierz” na nóżce tego naczynia jest wykonany z nieco innego materiału niż pozostałe części. Może jest nałożony na właściwą nóżkę w celu wzmocnienia jej?

Stwierdzona w PMA różnica w składzie chemicznym poszczególnych partii kotłów może pochodzić z niejednorodności surowca, z jakiego je odlano. Do wykonania tak wielkich naczyń używano zapewne nie tylko miedzi świeżo pozyskanej, lecz także lub przede wszystkim, zwłaszcza na terenach oddalonych od źródeł surowca, złomu pochodzącego z wielu przedmiotów o różnej

³ L. Koziorowska, Orzeczenie nr 3/PS/96, z dnia 27.11.1996, w Pracowni Dokumentacji Naukowej PMA.

Ryc. 15. Schematyczne rozwinięcie kotłów: z Askysz, nr inw. III/9785 (a) i z miejscowości nieznaney, nr inw. III/7626 (c), oraz rysunek kotła z miejscowości nieznaney, nr inw. III/9786 (b).

Strzałkami zaznaczono miejsca pobrania próbek

Fig. 15. Drafts of kettles: from Askysz, no. III/9785 (a), and of unknown provenance, no. III/7626 (c), and drawing of the kettle of unknown provenance, no. III/9786 (b).

Pointers show from where the samples were taken

Nr PS	Przedmiot	Sn	Sb	As	Pb	Co	Bi	Ag	Au	Ni	Fe	Mn	Cr	Zn	Al	Σ	Cu	Uwagi i wnioski
kociol z Askyz, Syberia, PMA III/9785																		
170/1	lewe ucho	0,45	0,100	0,46	0,095	0,0055	0,060	0,040	0,010	0,065	0,035	0,0010	0,0020	0,010	0,013	1,35	98,65	miedź stopowa
170/2	mocowanie lewego ucha do korpusu	0,43	0,105	0,45	0,090	0,0045	0,075	0,045	0,009	0,075	0,11	0,0015	0,0016	0,010	0,042	1,45	98,55	miedź stopowa
170/3	mocowanie lewego ucha do korpusu	0,55	0,070	0,45	0,075	0,0048	0,075	0,045	0,009	0,070	0,16	0,0020	0,0018	0,011	0,050	1,57	98,43	miedź stopowa
170/4	prawe ucho	0,60	0,125	0,55	0,20	0,0052	0,18	0,048	0,008	0,065	0,032	śląd	0,0017	0,011	0,065	1,89	98,11	miedź stopowa
170/5	krawędź kotła	0,45	0,110	0,55	0,14	0,0052	0,13	0,046	0,009	0,060	0,032	śląd	0,0037	0,012	0,018	1,57	98,43	miedź stopowa
170/6	nadlew na krawędzi	0,42	0,130	0,60	0,21	0,0050	0,18	0,075	0,009	0,075	0,052	śląd	0,0090	0,025	0,030	1,82	98,18	miedź stopowa
170/7	korpus-czasza	0,40	0,125	0,60	0,10	0,0042	0,22	0,055	0,009	0,085	0,035	śląd	0,0016	0,010	0,012	1,66	98,34	miedź stopowa
170/8	zdobienie czaszy	0,52	0,110	0,62	0,13	0,0085	0,125	0,040	0,010	0,095	0,048	śląd	0,0013	0,055	0,052	1,81	98,19	miedź stopowa
170/9	zdobienie czaszy	0,38	0,105	0,62	0,15	0,0055	0,48	0,090	0,007	0,085	0,025	śląd	śląd	0,010	0,017	1,97	98,03	miedź stopowa
170/10	nożka	0,40	0,090	0,60	0,14	0,0052	0,18	0,070	0,008	0,075	0,048	0,0010	0,0016	0,050	0,010	1,77	98,23	miedź stopowa
170/11	uzupełnienie nożki	0,38	0,100	0,50	0,20	0,0038	0,32	0,050	0,007	0,065	0,023	śląd	0,0017	0,040	0,030	1,77	98,23	miedź stopowa
kociol – miejscowość nieznana, PMA III/9786																		
171/1	krawędź korpusu-czaszy	0,32	0,060	0,062	0,42	0,0010	0,0020	0,030	0,0020	0,0125	0,022	0,0012	0,0023	0,010	0,012	0,96	99,04	miedź stopowa
171/2	ucho	0,45	0,075	0,13	0,40	0,0011	0,0018	0,028	0,0025	0,0120	0,023	0,0010	0,0040	0,040	0,009	1,18	98,82	miedź stopowa
171/3	korpus-czasza	0,48	0,078	0,26	0,42	0,0027	0,0020	0,023	0,0027	0,022	0,055	0,0012	0,0013	0,015	0,30	1,66	98,34	miedź stopowa
171/4	nożka, część zewnętrzna	0,50	0,070	0,21	0,52	0,0022	0,0017	0,022	0,0018	0,021	0,046	0,0013	0,0013	0,015	0,007	1,42	98,58	miedź stopowa
171/5	nożka, część wewnętrzna	0,38	0,065	0,22	0,16	0,0033	0,0016	0,017	0,0032	0,027	0,100	0,0015	0,0008	0,010	0,30	1,29	98,71	miedź stopowa
171/6	krawędź nożki – część uszkodzona	0,60	0,10	0,27	0,38	0,0033	0,0045	0,021	0,0038	0,032	0,120	0,0018	0,0012	0,010	0,10	1,63	98,37	miedź stopowa
171/7	materiał krawędzi nożki	0,40	0,085	0,25	0,38	0,0035	0,0042	0,020	0,0028	0,030	0,130	0,0017	0,0018	0,020	0,004	1,32	98,68	miedź stopowa
kociol – miejscowość nieznana, PMA III/9626																		
172/1	ucho	0,46	0,090	0,22	0,40	0,0020	0,0010	0,016	0,0030	0,023	0,052	śląd	0,0018	0,015	0,045	1,33	98,67	miedź stopowa
172/2	krawędź korpusu-czaszy	0,42	0,070	0,16	0,23	0,0020	0,0010	0,012	0,0030	0,023	0,052	śląd	0,0025	0,020	0,070	1,05	98,95	miedź stopowa
172/3	korpus-czasza	0,44	0,080	0,32	0,35	0,0023	0,0010	0,015	0,0052	0,026	0,160	śląd	0,0023	0,025	0,014	1,45	98,55	miedź stopowa
172/4	nożka, „kohnierz górny”	0,55	0,27	0,40	1,6	0,0016	0,0085	0,020	0,0060	0,016	0,070	śląd	0,0009	0,010	0,007	2,97	97,03	miedź stopowa z podwyższoną zawartością ołowiu
172/5	stópka na nożce	0,65	0,11	0,23	0,45	0,0020	0,0017	0,018	0,0048	0,027	0,080	0,0018	0,0017	0,014	0,16	1,74	98,26	miedź stopowa
172/6	nożka, część wewnętrzna	0,95	0,11	0,23	0,20	0,0018	0,0016	0,013	0,0042	0,023	0,170	0,0024	0,0012	0,010	0,30	2,00	98,00	miedź stopowa
172/7	krawędzi nożki	0,40	0,080	0,17	0,15	0,0018	0,0010	0,011	0,0040	0,025	0,052	0,0015	0,0010	0,010	0,025	0,93	99,07	miedź stopowa

Tab. 1. Ilościowa analiza składu chemicznego kotłów.

Analizę wykonano metodą spektrograficzną w ultrafiolecie w Pracowni Spektrograficznej PMA. Wyniki analizy podano w procentach wagowych. Skrót: Σ – suma oznaczonych składników. ślad – zawartość poniżej 0,0001%, 0 – nie wykryto; w próbkach nie stwierdzono obecności Cd Be i Te.

Table 1. Quantitative analyses of the chemical composition of the kettles.

Spectrographic UV analyses in PMA. Results in weight percentage. Abbr.: Σ – amount of detected components, ślad – content below 0.0001%, 0 – not detected; Cd, Be & Te did not reveal in the samples

zawartości domieszek innych pierwiastków. Przez „kołnier” autorka opracowania wyników analizy rozumie pierścień metalu widoczny u spodu brzuśca w miejscu złączenia go nóżką. Ponieważ pozostawiono go u obu okazów z miejscowości nieznanymi, a nierzadko widzimy go i u szeregu innych podobnych wyrobów, być może rzeczywiście doceniano jego rolę jako wzmocnienia, choć z pewnością nie „nakładano” go celowo.

Sposoby odlewania kotłów były skomplikowane i, sądząc z dociekań specjalistów zajmujących się pierwotną metalurgią, dość różnorodne (Ju. S. Grišin 1960; E. K. Maksimov 1966; V. A. Pazuchin 1970; T. B. Barceva 1981; R. S. Minasjan 1986). W reprezentowanych poglądach brak jednomyślności, przy czym zwłaszcza prace Pazuchina i Minasjana zawierają krytyczną ocenę publikacji wcześniejszych. Minasjan szczególnie kategorycznie przeciwstawia się przypuszczeniu, że kotły odlewane były w formach drewniano-ziemnych (E. K. Maksimov 1966), przeprowadzając równocześnie szczegółową analizę procesów technologicznych towarzyszących wytwarzaniu tych naczyń. Najogólniej mówiąc – kotły odlewano na modelu wykonanym z różnych surowców (wikliny, skóry, drewna, sznura, tkanin) i powleczonym gliną, którą następnie pokrywano warstwą tłuszczu zwierzęcego lub kleju pozyskiwanego z kości zwierzęcych (używanie takiej ilości wosku, jaka byłaby niezbędna dla odlania wielkich niekiedy kotłów, jest mało prawdopodobne). Warstwa ta wypływała pod działaniem ognia, pozostawiając między modelem a nałożoną nań formą glinianą pustą przestrzeń, w którą wprowadzany był metal. Konstrukcja form była różna, a obserwacja szwów, mających bardzo zróżnicowany przebieg i powstających w różnych momentach pozwala rozpoznawać części składowe formy, rekonstruować kolejne etapy procesu odlewniczego oraz odtworzyć sposoby łączenia poszczególnych partii naczyń, takich jak np. ucha czy nóżka.

W budowie kotłów będących w posiadaniu PMA zwraca uwagę kilka szczegółów, które zasługują na odnotowanie. Na kotle z Askysz widoczny jest w dolnej części brzuśca dookoła, cienki wałeczek o nierównej powierzchni (Ryc. 4a) będący pozostałością szwu powstałego na styku dwóch, górnej i dolnej (obejmującej także nóżkę), części formy. Po stronie wewnętrznej szwu takiego brak, a więc model brzuśca był jednocześnie. Te same cechy odnajdujemy na kotle znajdującym się w Lublinie (Ryc. 11), zapewne więc w kręgu kultury tagarskiej stosowano określone rodzaje form odlewniczych. Słabo widoczne ślady szwów obiegających ucha kotła z Askysz po zewnętrznej i wewnętrznej stronie ich obwodu dowodzą, że ucha te odlano w formach dwuczęściowych, przy czym zapewne tylko jedna, płystsza część była pełnym kołem, z którego otrzymywano kolisty odlew nakładany na zewnętrzną powierzchnię ściany naczyń do około $\frac{1}{3}$ wysokości ucha: tutaj widoczny jest pełny zarys pierścienia tworzącego ucho oraz otoczka nierównego metalu w miejscu jego złączenia z brzuścem (Ryc. 4). W drugiej części formy powstawała tylko ta część ucha,

która tworzyła wewnętrzną jego powierzchnię wystającą ponad krawędź wylewu, na której ją mocowano i na której formowano też nieco rozszerzone przyczepy (Ryc. 4). Z kolei na nóżce tego kotła zaznacza się wyraźnie miejsce dokonania naprawy – jest to łata stosunkowo gładkiego metalu otoczona partią bardzo porowatą na skutek wytworzenia się pęcherzy gazów (Ryc. 5a), będących zapewne przyczyną powstania ubytku. Analogiczną łatę widzimy na kotle z nad Obu, a ponieważ przypuszcza się, że odkrywane nad tą rzeką naczynia metalowe pochodzą z pracowników minusińskich (F. I. Mec 2000, s. 134), nasuwa się przypuszczenie, że być może odlewanie nóżek przysparzało tamtejszym wytwórcom jakichś szczególnych trudności. Griszin, który naczynia o opisanych wyżej cechach technologicznych przydzielił do grupy pierwszej w swej klasyfikacji kotłów minusińskich, konstatuje, że wyroby nieudane są w niej częste i częstym zabiegiem jest też nadlewanie łat (Ju. S. Grišin 1960, s. 169 nn.)

Jak już sygnalizowano wyżej, naczynia proveniencji scytyjskiej pod względem poziomu wykonania znacznie ustępują syberyjskim. Uderza przede wszystkim brak dbałości o wykończenie powierzchni, były też odlewane w inny sposób. Na dobrze zachowanym kotle z miejscowości nieznannej nie ma w dolnej części brzuśca szwu, a szew na brzuścu naczyń zdeformowanego znajduje się nisko, bezpośrednio ponad nóżką (Ryc. 6, 7). Zapewne więc przy odlewaniu brzuśców obu tych naczyń zastosowano formy o trochę odmienną budowę. Na omawianych okazach widoczne są ślady zabiegów prowadzących do uformowania nóżki i połączenia jej z brzuścem, w wyniku których na większym z nich mógł utworzyć się pierścień otaczający nóżkę u góry. Mniej więcej w połowie wysokości nóżki większego z nich, a niżej na nóżce mniejszego, znajdują się kolejne pierścienie powstałe zapewne na skutek przeniknięcia metalu przez szpary między częściami formy. Na mniejszym, zniszczonym kotle pierścień ten jest bardzo silnie wystający i nierówny. Odlewanie dolnej i górnej części nóżki w oddzielnych formach może mieć związek z obecnością u ich podstawy ornamentu, a na większym także i guzków. Pierścienie mają nierówne, faliste brzegi i najwyraźniej nie dokonywano na nich zabiegów wykańczających. Po stronie wewnętrznej nóżek nie ma ani podobnych pierścieni, ani śladów łączenia części formy, model musiał więc być jednolity.

Dla oceny sposobu wykonania uch kotłów scytyjskich możemy się posłużyć obserwacją jedynego zachowanego ucha większego z naczyń. Nie widać na nim szwów odlewniczych, a obecność prostokątnych, poprzecznie umieszczonych wyrostków przegradzających ucho w trzech miejscach wskazuje, że odlano je najprawdopodobniej w formie niszczącej. Ucho osadzono bezpośrednio na krawędzi wylewu kotła, na której widoczne jest lekkie rozszerzenie obu nasad, przy braku śladów na ścianie naczyń.

Stosunkowo najczęstszą postacią uszkodzenia jest oderwanie się ucha. Następowало ono zapewne w wyniku przeciążenia naczyń w czasie jego używania, przy pełnej zawartości, choć niewykluczone jest również, że

taka usterka powstawała już w fazie produkcji. Zwraca uwagę, że u kotła będącego w posiadaniu muzeum w Lublinie ścianka naczyń poniżej brakującego ucha jest wyjątkowo cienka; cechą tę, choć w mniejszym stopniu, dostrzega się też u większego naczynia z miejscowości nieznanej znajdującego się w muzeum w Warszawie, ale poszarpana krawędź w miejscu ubytku również wskazuje raczej na mechaniczne wyrwanie ucha niż na błąd odlewu. Wytworem nieudanym już w fazie produkowania jest zapewne drugie naczynie, o częściowo tylko zachowanym i zgniecionym brzuscu oraz z dużym ubytkiem w trzonie nóżki, trudno bowiem wyobrazić sobie sytuację, w której mogłoby dojść do takiej dewastacji gotowego wyrobu.

Na zakończenie pozostaje omówienie dostępnych danych pozwalających odtworzyć przeznaczenie kotłów. Autorzy podkreślają, że naczynia te są odkrywane w całym, szeroko rozumianym świecie scytyjskim, tj. także u plemion spokrewnionych ze Scytami, ale zapewne nigdzie nie były one powszechnie dostępne. Ich obecność konstatuje się głównie w tak zwanych grobach książęcych (B. N. Grakov 1978, s. 98; T. Sulimirski 1979, s. 90). Naprawy, nieraz wielokrotne, dowodzą, że były to przedmioty wysoko cenione (N. A. Bokovenko 1977, s. 234). Jednocześnie w kurhanach znajduje się niejednokrotnie okazy celowo niszczone, to jest traktowane podobnie jak i inne występujące tam przedmioty (N. A. Bokovenko 1977, s. 234 nn.), co wiązałoby je z wierzeniami animistycznymi. R. S. Minasjan (1986, s. 66) zauważa, że odkrywanie w grobach kotłów zniszczonych nie jest rzadkością; przy pochówkach często też występują okazy z nie spiłowanymi, ostrymi szwami, o które łatwo było poranić ręce. Może to dowodzić, że jako wyposażenie wykorzystywano przedmioty, których używanie w realnym świecie nie było możliwe. W odniesieniu do obu naszych naczyń z miejscowości nieznanych, charakteryzujących się obecnością wydatnych i nierównych pierścieni na nóżkach, o którym jednak nie wiemy czy pochodziły z grobów, można jedynie odnotować tę sugestię.

Według zgodnych obserwacji, w kotłach składano kości a nawet całe tusze zwierząt, najczęściej owiec, rzadziej bydła rogatego i koni. Być może odbiciem tej samej tendencji – podkreślenia rangi zwierząt udomowionych i powiązania ich z ideologią – było zaopatrywanie omawianych naczyń w ucha mające postać zwierząt, w tym często baranów, koni, jeleni (por. F. I. Mec 2000, s. 133). U ludów koczowniczych wszelkie działania mające na celu zapewnienie przetrwania koncentrowały się z konieczności na zwierzętach, niemal jedynych dostarczycielach pożywienia i wszelkich niezbędnych dóbr, musiały więc znajdować silne odbicie w zabiegach kultowych. Szczątki kostne zwierząt odkrywane przy pochówkach scytyjskich, w kotłach i poza nimi, są zawsze pozbawione głów, co uważa się za obyczaj odziedziczony po Sauromatach (B. N. Grakov 1978, s. 139; V. A. Il'inskaja, A. I. Terenożkin 1986, s. 156). Obecność kości dowodzi, że kotły służyły do gotowania

mięsa, znany jest też przypadek odkrycia przy pochówku sarmackim wewnątrz takiego naczynia nie kości, lecz przedmiotów – trzonka drewnianej łyżki i kilku prętów żelaznych zagiętych haczykowato na końcu – najwyraźniej służących do wyjmowania mięsa i rozlewania ugotowanej zupy (B. N. Grakov 1965, s. 219). Składanie do grobów kotłów wraz z zawartością silnie wiąże te naczynia z obyczajami pogrzebowymi i każe w nich widzieć świadectwo wiary w konieczność zaspokajania potrzeb zmarłego albo też złożenia ofiary władcom świata podziemnego. Ale niektóre z nich, odkrywane w skarbach o składzie sugerującym religijne przeznaczenie i na miejscach o wyraźnie ofiarnym charakterze, również zawierały kości (N. A. Bokovenko 1981, s. 42), a to rozszerza podaną wyżej interpretację poza sferę praktyk ściśle sepulkralnych.

Na rysunkach naskalnych widzimy sceny gotowania w wielkich, stojących na ziemi kotłach (Ryc. 10a.f; por. też T. Węgrzynowicz 2001a, s. 44 nn., ryc. 16). Występowanie tych wyobrażeń wskazywać może na powszechność, ale przede wszystkim chyba na szczególną wagę takiego zajęcia. Herodot (Dzieje, ks. IV, 60–61) odnotował, że ofiara ze zwierzęcia musiała być gotowana, a sposób postępowania scharakteryzował następująco: *Po odarciu bydlęcia ofiarnego ze skóry, ogołacają kości z mięsa, które wrzucają następnie do krajowego wyrobu kotłów, o ile je posiadają (są one prawie podobne do lesbijskich mieszalników [kraterów na wino – T.W.], tylko znacznie większe); do nich więc wrzucają mięso i gotują, a ogień u spodu rozniecają z kości bydląt. (...) Palą się one doskonale (...)*. Opis ten znakomicie objaśnia działania ludzi mieszkających w wielkich kotłach ukazanych na rysunku naskalnym z Kizyl-Kajja, przy czym sakralny charakter tych czynności zdają się sygnalizować niezwykle nakrycia głowy postaci towarzyszących, może szamanów (Ryc. 10a). Herodot (Dzieje, ks. IV, 81) kilkakrotnie podkreśla ponadto niezwykle rozmiary *kotłów spiżowych*. O użyciu krateru, a więc zapewne również kotła, wspomina także opisując doroczne nagradzanie przez wspólną libację tych Scytów, *którzy zabili nieprzyjaciół* (Herodot, Dzieje, ks. IV, 66). Tak więc główny akcent jego relacji spoczywa na działaniach ofiarnych i odświętnych nie mających związku z obyczajami pogrzebowymi. Z rysunków naskalnych można ponadto próbować odczytać jeszcze inne zastosowanie omawianych naczyń: na Bojarskiej Pisanicy (Ryc. 10i) liczne wizerunki kotłów wkomponowane są wraz z domostwami, ludźmi i zwierzętami w pejzaż zwykłej, jak się wydaje, wioski, co sugeruje, że spełniały one obok sakralnych także i funkcje codzienne. W społeczeństwach, w których mięso, a także mleko i jego przetwory były podstawowym pożywieniem, musiały stanowić nieodłączny element życia.

Doc. dr hab. Teresa Węgrzynowicz
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52
00-241 Warszawa

BIBLIOGRAFIA

- Antoniewicz, W.
1945 Un vase métallique de Podolie, „Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja” XLV (Strena Archaeologica Professori A. M. Tallgren dedicata), s. 97–110.
1958 Les chaudières préscitiques en bronze, „Archaeologia Polona” I, s. 57–78.
- Barceva, T. B. (Барцева, Т. Б.)
1981 Cvetnaja metalloobrabotka skifskogo vremeni, (w:) Lesostepnoe Dneprovskoe Levoberež’e, Moskva, s. 78–82.
- Bocian, M.
1995 Katalog strat wojennych. Lata 1939–1945. Zabytki archeologiczne, Warszawa.
- Bokovenko, N. A. (Боковенко, Н. А.)
1977 Tipologija bronzovych kotlov sarmatskogo vremeni v vostočnoj Evrope, SovArch 1977/4, s. 229–235.
1981 Bronzovye kotly èpochu rannich kočevnikov v aziatskich stepjach, (w:) Problemy zapadnosibirskoj archeologii, Novosibirsk, s. 42–52.
- Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. (Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И.)
1987 Skifskie kurgany u s. Pervomaevka na Chersonščine, (w:) Skify severnogo Pričernomor’ja, Kiev, s. 85–115.
- Galanina, L. K. (Галанина, Л. К.)
1994 K probleme chronologii kelmesskich kurganov, RossArch 1994/1, s. 92–107.
- Grakov, B. N. (Граков, Б. Н.)
1965 Zametki po skifo-sarmatskoj archeologii, MIA 130, s. 218–219.
1978 Die Skythen, Berlin.
- Grišin, Ju. S. (Гришин, Ю. С.)
1960 Proizvodstvo v tagarskuju epochu, (w:) B. G. Tichonov, Ju. S. Grišin, Očerki po istorii proizvodstva v Priural’e i južnoj Sibiri v èpochu bronzы i rannego železа, Moskva, s. 116–206.
- Herodot
Dzieje (przekład Seweryna Hammera), Warszawa 1954.
- Il’inskaja, V. A., Terenozhkin, A. I. (Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И.)
1986 Skifia, (w:) Archeologija Ukrainskoj SSR 2, Kiev, s. 43–208.
- Kiselev, S. V. (Киселев, С. В.)
1951 Drevnjaja istorija južnoj Sibiri, Moskva.
- Kloss, A., Misiewicz, W.
1971 Brązowy kocioł sarmacki w Lublinie, „Studia i Materiały Lubelskie” 5, s. 195–197.
- Koczownicy
1996 Koczownicy Ukrainy, Katowice.
- Kosjanenko, V. M., Flerov, V. C. (Косяненко, В. М., Флеров, В. Ц.)
1978 Bronzovye litye kotly Nižnego Podon’ja (k voprosu o tipologii i chronologii), SovArch 1978/1, s. 192–205.
- Levaševa, V. P., Rygdylon, È. R. (Левашева, В. П., Рыгдылон, Э. Р.)
1952 Šalabolinskij klad bronzovych kotlov chranjaščijsja v Minusinskom muzee, „Kratkie soobščeniya o dokladach i polevyh issledovanijach Instituta istorii material’noj kul’tury” 43, s. 132–137.
- Majewski, E.
1913 Dwudziestolecie Muzeum starożytności przedhistorycznych Erazma Majewskiego, „Światowit” X, s. 89–96.
- Maksimov, E. K. (Максимов, Е. К.)
1966 Sarmatskie bronzovye kotly i ich izgotovlenie, SovArch 1966/1, s. 51–60.
- Mancevič, A. P. (Манцевич, А. П.)
1961 Bronzovye kotly v sobranii Gosudarstvennogo Ermitaža, (w:) Issledovaniya po archeologii SSSR, Leningrad, s. 145–150.
- Meš, F. I. (Мец, Ф. И.)
2000 „Skifskij” kotel s zoomorfnymi ručkami iz Tomskogo Priob’ja, RossArch 2000/4, s. 128–136.
- Minasjan, R. S. (Минасян, Р. С.)
1986 Lit’e bronzovych kotlov u narodov stepej Evrazii (VII v. do n.è. – V v. n.è.), „Archeologičeskij Sbornik” 27, s. 61–78.
- Pazuchin, V. A. (Пазухин, В. А.)
1970 Kak vse že otivali sarmatskie kotly, SovArch 1970/4, s. 282–284.
- Rygdylon, È. R., Chorošich, P. P. (Рыгдылон, Э. Р., Хороших, П. П.)
1959 Kollekcija bronzovych kotlov Irkutskogo muzeja, SovArch 1959/1, s. 253–258.
- Scripkin, A. C. (Скрипкин, А. Ц.)
1970 Slučajnye nachodki sarmatskich kotlov na territorii Volgogradskoj oblasti, SovArch 1970/4, s. 206–209.
- Smirnov, K. F. (Смирнов, К. Ф.)
1964 Savromaty, Moskva.
- Sulimirski, T.
1936 Scytowie na zachodnim Podolu, Lwów.
1979 Sarmaci, Warszawa.
- Węgrzynowicz, T.
2001a Kocioł z Podola, WA LV (1999–2001), s. 31–46.
2001b Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żełaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, Warszawa.

EARLY IRON AGE FINDS FROM RUSSIA¹ IN THE COLLECTION OF THE STATE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM (PMA) IN WARSAW SUMMARY

Knives. The Museum collection includes three bronze knives: from Minusinsk (Fig. 1) – a gift from Karol Bołsunowski – and two unprovenanced specimens. All these pieces were acquired by the Museum before 1911. All are simple knives with holes for suspension (Fig. 2a–c), typical for the Tagar

¹ The present study is concerned with pieces in PMA collection recorded in the catalogue as having a certain or presumed Siberian provenance. Subsequent detailed study of these specimens revealed that two of these items may actually have a Ukrainian provenance (discussion of Ukrainian finds in PMA collection of T. Węgrzynowicz 2001b). However due to problems with determining closer provenance of these pieces the title of the present article retains the originally conceived geographical range.

Culture (S. V. Kiselev 1951, p. 208–209, table E, pl. XXIII:7.14.21.25), distinctive products of Siberian tribes. Their frequency of discovery indicates adaptation of these tools to the lifestyle of their owners.

Kettles. The Museum has in its keeping three metal kettles similar in size and state of preservation: from locality Askыз on the river Abakan, right tributary of the Yenisey (Fig. 1) – presented by Leonard Jaczewski – and two unprovenanced specimens (Fig. 3).

The kettle from Askыз (Fig. 4. 5) is a product typical for the Tagar Culture. It is characterised by very careful execution, in particular, the smoothing of its interior. The piece was repaired by adding a patch onto a missing

fragment in its foot. Formal attributes of the kettle: ovoid body and hollow foot, in the form of a truncated cone, and ring-handles and ornamentation in the form of a narrow notched cordon imitating a double coil of rope running around the body of the vessel argue for assigning the specimen to type I (N. A. Bokovenko 1981), which groups nearly all kettles discovered in the Minusinsk Basin, and within this type, to subtype E (Fig. 9). In Siberian rock art one sees images of kettles analogous to the piece in question, of which the drawing noted on the so-called Askыз stone is remarkably similar to our specimen (Fig. 10). Interestingly enough another kettle from southern Siberia is recorded in Polish collections (Fig. 11), namely, that of the Lublin museum (A. Kloss, W. Misiewicz 1971). Its dimensions are nearly identical with that of the Warsaw specimen; the form of the body is also highly similar as is the ornament of a double-coiled rope. The Lublin specimen differs in having a bow-shaped handle (one of two which survives) and featuring nail-like protrusions and a slightly more splayed foot base. The surface of this piece shows even more careful polish than the one in the Warsaw specimen. In the classification of Bokovenko the kettle from Lublin also belongs in type I, this time in subtype C. The fact that two Polish museums found in the region of the former Russian partition have in their keeping two kettles sharing the same remote provenance brings to mind the presence in Siberia of Polish deportees and their or their descendant's wish to enrich Polish collections.

The dating of kettles recorded across vast reaches of eastern Europe and Asia tends to be rather broad, given that objects of this type as a rule occur as random finds. The specimen from Askыз in question most probably may be assigned to chronological boundaries proposed for the Tagar Culture after it acquired a "Scythian imprint", *ie* from the 5th until presumably 3rd c. BC. Cemeteries of the people of the Tagar Culture on the river Ob, which have produced kettles analogous to Minusinsk specimens, are given this same dating of 5th to 3rd c. (F. J. Mec 2000, p. 133 ff.). A certain clue helpful in determining the closing date for the occurrence of kettles in SW Siberia may be the development in the Tashtyk Culture, from the late 3rd c. successor of the Tagar Culture, of pottery vessels imitating kettles and of pendants in the form of strikingly close miniature replicas of such kettles (S. V. Kiselev 1951, p. 430 f., pl. XXXVIII: 7.9.10, XXXIX:6). It seems that these objects must have been a reflection of a presumably new tradition, expressing the same ideas previously associated with objects they were meant to imitate.

Two further kettles found in the collection of the Warsaw Museum are visibly different from their Siberian counterparts (Fig. 6, 7). Although they were entered into Museum files with an annotation *Siberia?*, this provenance very likely originated by analogy to data accompanying the kettle from Askыз. The two vessels in question have relatively low set bowl-like bodies and cylindrical feet splaying out in funnel fashion at the base. In addition, the better preserved

specimen of the two has one of two originally bowed handles with low protrusions, the body lacks all ornamentation whereas the base of the foot (also in the better preserved specimen) is decorated with amorphous knobs – supports. Formal attributes of the specimens in question suggest their Scythian-Sarmatian origin. Kettles associated with this culture cycle do not lend themselves easily to more definite periodization and geographical differentiation. Nevertheless, pieces analogous to specimens described here, both formal, but primarily associated with ornamentation (usually of the "cord" type) and knobs at the base of the foot (Fig. 12, 13), cluster in the region on the northern Black Sea, between the mouth of the Dnepr in the west and the basin of the lower Don in the east. It seems that particularly ornamentation in question may be considered a local feature.

Burials accompanied by kettles with ornamented feet have been dated to the 5th – 4th c. BC. (A. P. Mancevič 1961; V. M. Kosjanenko, V. C. Flerov 1978). Therefore, a similar dating may be proposed for the two kettles in PMA collection.

Analysis of chemical composition made in PMA laboratories using the method of UV spectrography (Fig. 15) revealed that all the kettles were cast in copper. Their raw material was defined as alloy copper, with a than 2% impurities content. Slight differences in chemical composition were determined, depending on the location from which the sample was taken (see Appendix). Traces of technological procedures (casting seams, traces of repair and secondary damage) suggest a number of conclusions as to the method of their execution.

It appears that copper kettles were used primarily for ritual purposes. Their presence in graves, mostly of the so-called princely type, suggests their high value and at the same time link them with the sphere of sepulchral activities; their content in the form of animal bone indicates some sacrificial activity. Frequent discovery of damaged or destroyed kettles presumably indicates existence of animistic beliefs. At the same time, the kettles are known to occur in hoards and in sites evidently having a votive character; consequently, the nature of religious practices performed with their participation must have been broad. According to Herodotus (*History*, book IV, 60-61), the meat of sacrificial animals had to be cooked and in large kettles, presumably in vessels of the type described here. We may imagine that these practices are pictured in some images in rock art, their sacred character indicated by unusual headdresses of accompanying figures, perhaps shamans (Fig. 10a). At the same time, in another rock representation one sees numerous images of kettles in *scenes de genre* showing dwellings, people and animals against the setting of an ordinary it would seem, settlement (Fig. 10i). All of which suggests that the kettles could have been used also for household purposes, an essential utensil in communities largely dependent on animal sources of food.

tlum. A. Kinecka

МАТЕРИАЛЫ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА С ТЕРРИТОРИИ РОССИИ¹ В ФОНДАХ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В ВАРШАВЕ

РЕЗЮМЕ

Н о ж и. В фондах музея находятся три бронзовых ножа: один с Минусинска (Рис. 1) – дар Кароля Болсуновского – и ещё два, без привязки к местности, переданные неизвестными жертвователями. Эти вещи в собственность музея попали до 1911 года. Простые ножи с отверстиями для подвески (Рис. 2а–с) типичны для тагарской культуры. Они относятся к самобытным изделиям сибирских племён. Исходя из частоты

находок этого типа ножей, вероятно, они использовались в повседневной жизни.

К о т л ы. В музее хранятся три металлических котла одинаковой величины и степени сохранности: с местности Аскыз на реке Абакан, правом притоке Енисея (Рис. 1) – дар Леонарда Ячевского – и ещё два, без привязки к местности, от неизвестных жертвователей (Рис. 3).

Аскызский котёл (Рис. 4, 5) является типичным изделием тагарской культуры. Он отличается очень высоким качеством исполнения. Внутренняя поверхность старательно заглажена. На повреждение в ножке наложена лата. Формальные черты: яйцевидный корпус, пустая ножка в форме усечённого конуса, перстневидные вертикальные ручки. Орнамент состоит из усиков и огибающего сосуд нарезного валика, имитирующего двойной завёрнутый шнур. Выше перечисленные черты дают основания отнести изделие к I типу (Н. А. Боковенко 1981), к которому

¹ Предметом данной публикации являются изделия, которые по информации с музейных учётных карт, были найдены на территории Сибири или вероятно Сибири. Во время их обработки оказалось, что два изделия скорее всего происходят с территории современной Украины (подробное описание артефактов с территории Украины, хранящихся в Государственном Археологическом Музее в Варшаве, смотри T. W e g r z y n o - w i c z 2001b). В связи с невозможностью более точного определения локализации места находок, в заглавии этой работы территориальные границы оставлены по первоначальному замыслу.

принадлежат почти все котлы, открытые на территории Минусинской впадины, а конкретно к подтипу Е (Рис. 9). На сибирских наскальных рисунках аналогичные котлы встречаются довольно часто, среди них ярко выраженные черты сходства имеет рисунок на каменной плите именно с Аскыза (Рис. 10). Следует добавить, что ещё один котёл, возможно южно-сибирского происхождения (Рис. 11), в фондах польских музеев хранится в Люблине (А. Kloss, W. Misiewicz 1971). Он имеет, почти идентичные с варшавским, параметры, очень близкую форму и такой же орнамент в виде двойного завёрнутого шнура. Различия прослеживаются только в форме ручки (вторая отломана), которая здесь дугообразная с шиповидными отростками и более широким основанием ножки. Поверхность необычайно старательно обработана. По классификации Боковенки этот котёл также следует отнести к I типу, но подтипу С. Два почти идентичных котла в фонды польских музеев скорее всего были переданы ссыльными в Сибирь или их детьми.

Датировка котлов, открытых на огромной территории Восточной Европы и Азии, довольно расплывчата. Это объясняется тем фактом, что мы имеем дело в основном с единичными, вырванными из культурного контекста, находками. Но нашему мнению, котёл из Аскыза следует датировать 5–3 вв. до н. э., временем когда в тагарской культуре отчётливо прослеживаются «скифские элементы». Этим же временем датируются аналогичные котлы, найденные при раскопках тагарских могил на Оби (Ф. Й. Мец 2000, р. 133 и др.). Верхнюю границу существования на территории юго-западной Сибири этого типа изделий, определяет появление в таштыкской культуре, являющейся с конца III века наследницей тагарской, имитирующих металлические, глиняных котловидных горшков (С. В. Киселев 1951, с. 430, табл. XXXVIII:7.9.10, XXXIX:6). Как нам кажется, эти предметы являются отражением свежей традиции, имеющей такое же содержание, которое ранее связывалось с их прообразами.

Оба котла, не имеющих привязки к местности, из фондов Государственного Археологического Музея в Варшаве, сильно отличаются от сибирских (Рис. 6, 7). Хотя на инвентарных картах место их нахождения определено как Сибирь (?), такая локализация была основана на формальных аналогиях с аскызским котлом. По сравнению с ним они ниже, имеют чашевидный корпус и цилиндрические, расширяющиеся к основанию ножки. Ручки дугообразной формы с шиповидными отростками

(сохранилась одна). Стенки сосудов неорнаментированы. Осование ножки дополнительно оборудовано в аморфные шишечки-подпорки. Выше перечисленные черты говорят о их скифо-сарматском происхождении. Хронологию и локальные отличия таких котлов определить довольно сложно. Аналогичные предметы с идентичным орнаментом (обычно шнуровым) и ножками с шишечками-подпорками (Рис. 12, 13) известны с территории Северного Причерноморья, между устьем Днепра – на западе и нижним Доном – на востоке. Такой тип орнамента скорее всего имеет локальные черты.

Захоронения, в которых встречаются котлы с орнаментированной ножкой, датируются 5–4 вв. до н. э. (А. П. Манцевич 1961; В. М. Косяненко, В. Ц. Флеров 1978). Этим временем мы датируем и два котла из варшавских фондов.

Химическая экспертиза, выполненная лабораторией Государственного Археологического Музея в Варшаве (Рис. 15), методом спектрального анализа в ультрафиолете, показала, что все выше перечисленные предметы, отлиты из меди, содержащей около 2% примесей. Констатированы минимальные отличия в химическом составе, в зависимости от места откуда была взята проба (смотри дополнение). Замеченные на котлах следы технологического процесса (литейные швы, следы ремонта и вторичных повреждений), позволяют сделать определённые выводы относительно способов их изготовления.

По нашему мнению, такие котлы, прежде всего, имели ритуальное предназначение. Присутствие котлов в могилах, главным образом „княжеских“, говорит о их большой ценности. Часть повреждённых и разрушенных котлов подтверждают существование анимистических практик. Кроме того, аналогичные сосуды, находятся в кладах и на территории святилищ. Характер религиозных практик с использованием котлов был очень разнообразен. Согласно Геродоту (Dzieje, IV, 60–61), мясо жертвенных животных варилось в котлах, сакральный характер которых сигнализируют необычные головные уборы шаманов (Рис. 10а). Одновременно, на некоторых наскальных рисунках, многочисленные изображения котлов являются составной частью обыденной жизни жителей деревни (Рис. 10i). Это говорит о том, что сосуды использовались также в хозяйственной сфере племён, которые в основном употребляли в пищу продукты животного происхождения.

tlum. W. Obuchowski

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków	PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest	PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)	PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa	PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha	Prahistoria ziem polskich	– Prahistoria ziem polskich, tom I: Paleolit i mezolit (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: Neolit (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: Wczesna epoka brązu (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: Późny okres lateński i okres rzymski (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford	Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin	PSAS	– „Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland”, Salisbury
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn	PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)	RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań	RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa	RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź	SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale	SLA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz	SovArch	– „Sovetskaja Archeologia” (Советская археология), Moskva
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa	SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
KSIA	– Kratkie soobščeniija Instituta archeologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva	SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
MIA	– Materiały i issledowanija po archeologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva	WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków	ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa	ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa		
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)		
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin		

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2003. Wydanie I. Nakład 600 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa